

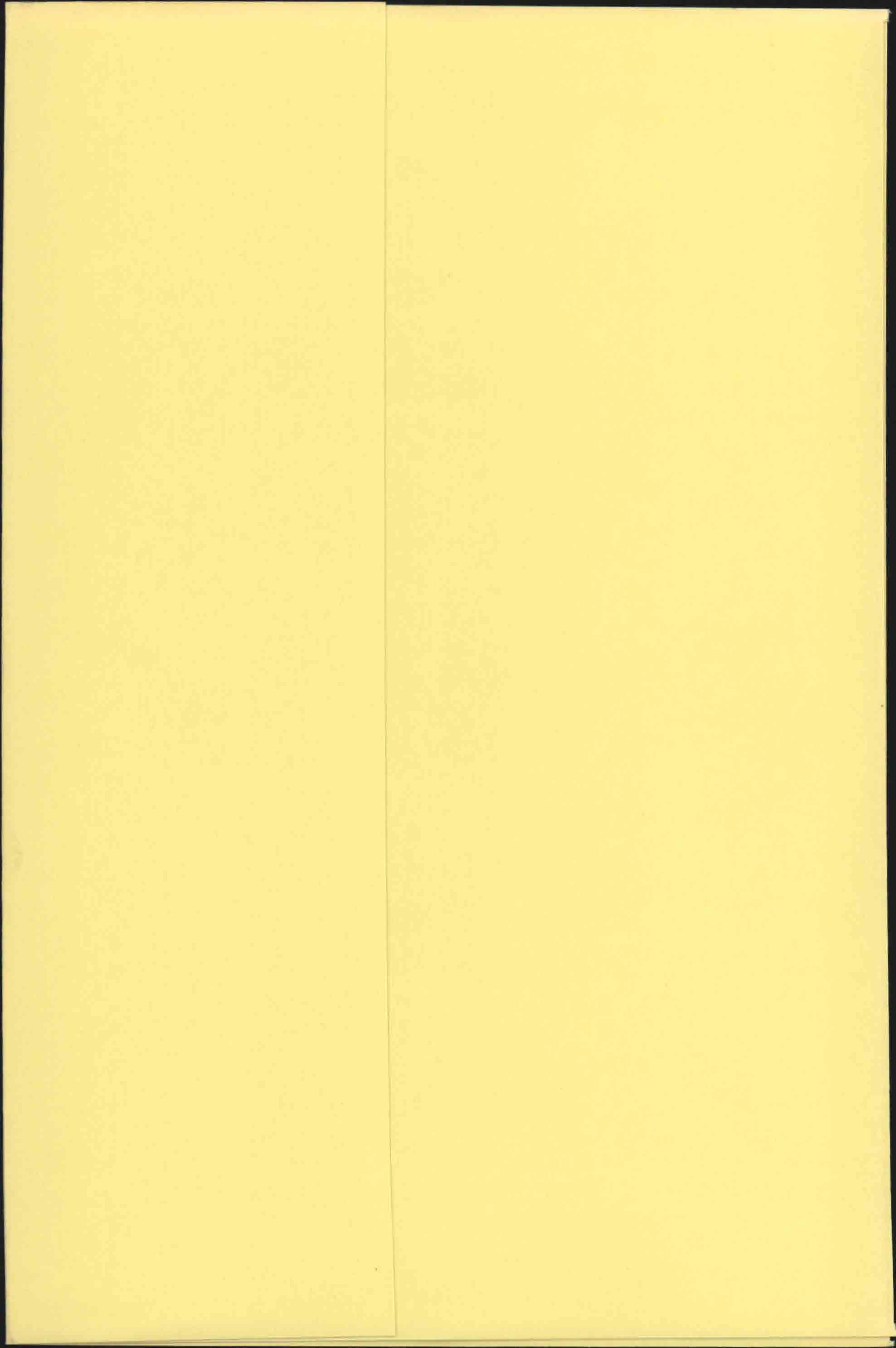

Martius, Aprilis, Maius, sunt tempora ueris.   *VER*
Pueribus compar   *Vere Venus gaudet florentibus aurea seruis.*

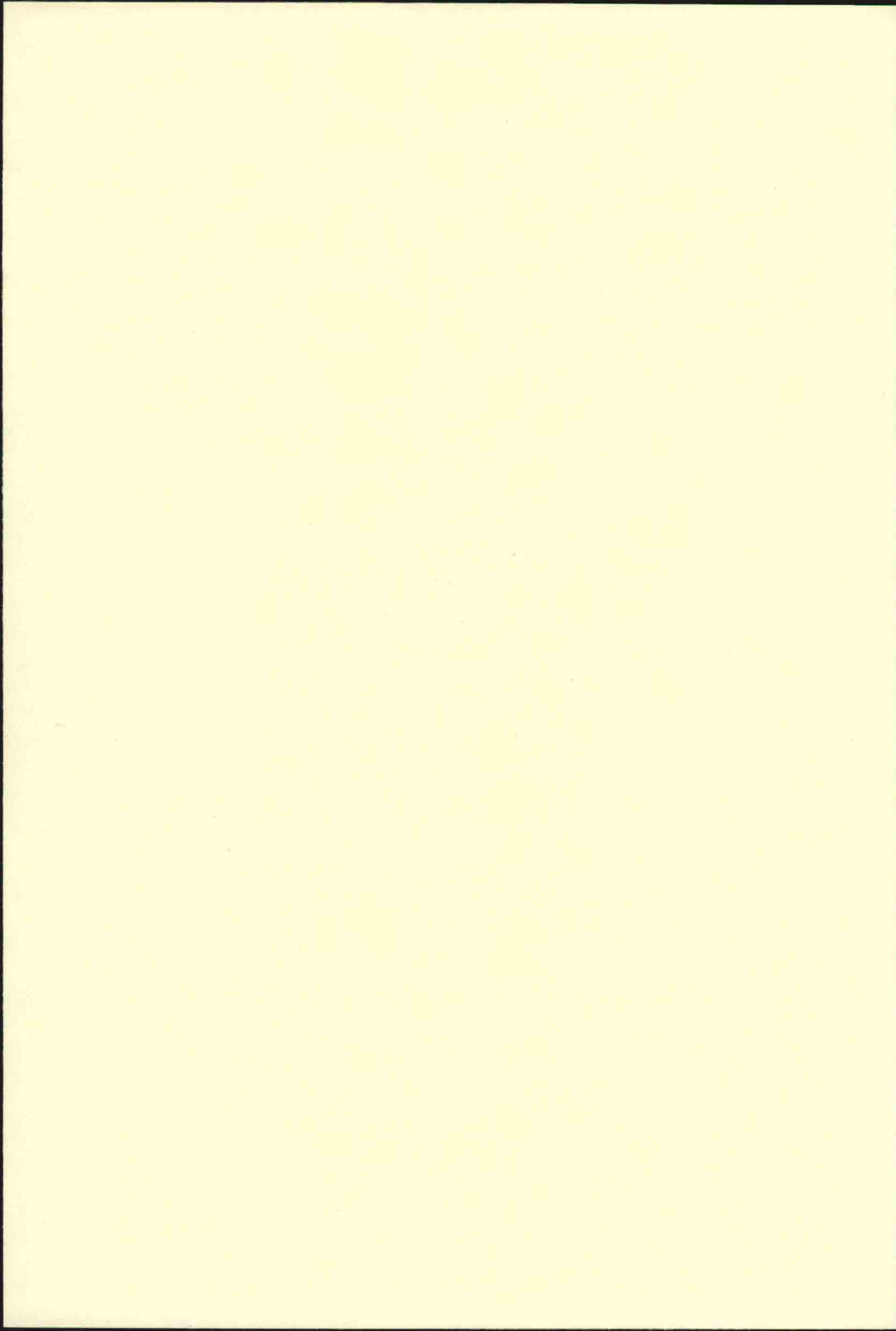
FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB

NR. 21. 1991

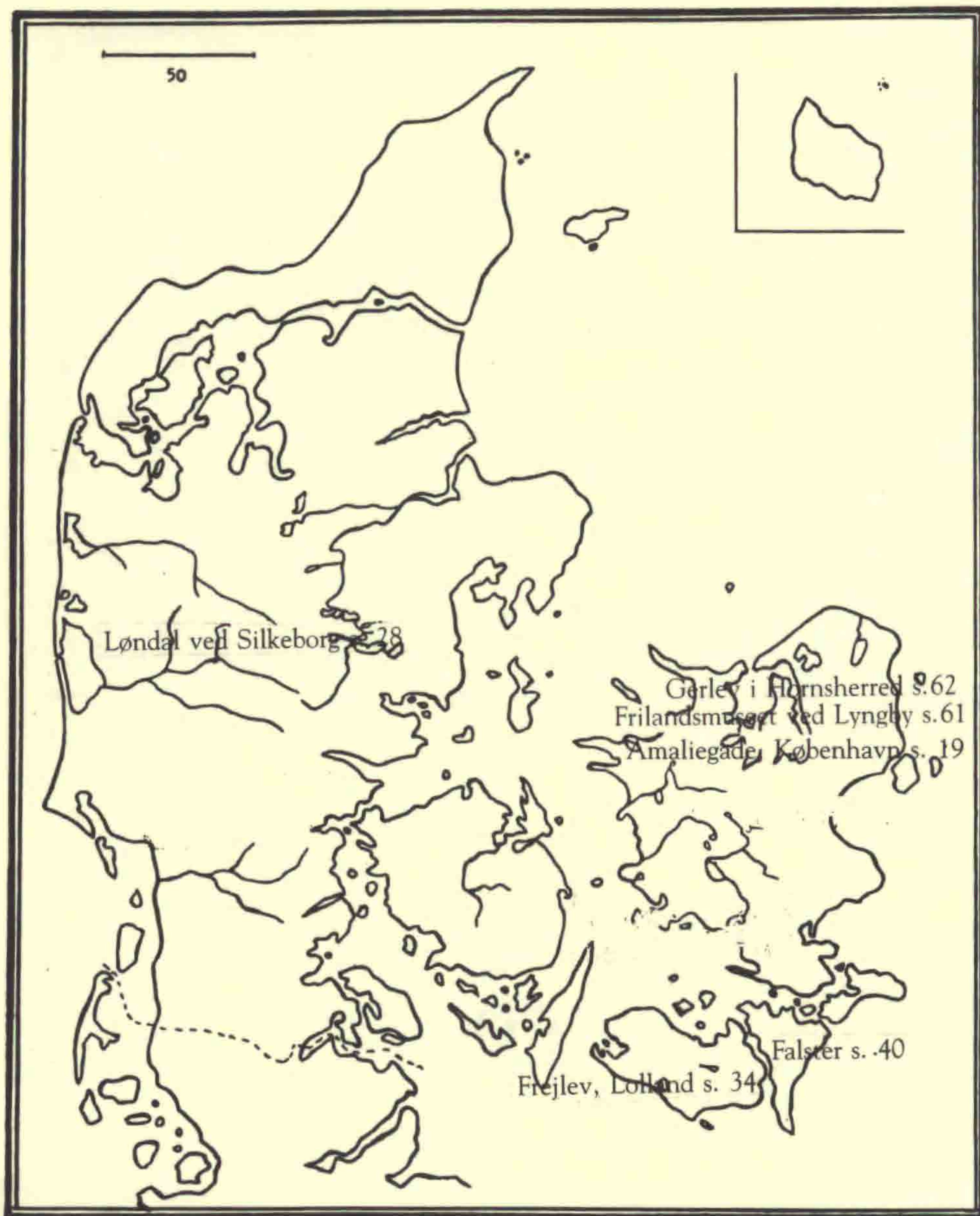
FRA
KVANGÅRD
TIL
HUMLEKULE

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 21 1991

ISBN 87-88241-11-4
ISSN 0107-895X

INDHOLDSFORTEGNELSE

Johan Lange: Oldtidens og middelalderens kulturplanter i Danmark	7
Søren Cock-Clausen: Nyt om gamle havevaser ...	19
Helle Borup: Du skal være havearkitekt, Carl – C.Th. Sørensens år som gartnererelev på Løndal .	28
A. Ørum-Larsen: Lollands Frugtplantage I/S i Frejlev 1916-86 og dens stifter	34
Helene Strange: Fruentimmerarbejde i gamle dage .	40
Finn T. Sørensen: Registrering af artikler i Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab. Fra Kvangård til Humlekule	44
Små meddelelser	
Gammeldags havebrug på Frilandsmuseet	47
Renæssancehaven i Den gamle By i Århus ..	48
Indførselshistorisk have i Hobro og Kolding ..	48
Et tysk museum for havehistorie og havekunst .	51
Havebrugshistorisk dagbog okt. 1990 – sept. 1991 .	52
Bibliografi okt. 1990 – sept. 1991	53
Anmeldelser	
Clemens Alexander Wimmer: Geschichte der Gartentheorie	55
Ann Vibeke Knudsen: Om havekultur på Bornholm	58
Ann Vibeke Knudsen: Niels-Holger Larsen, Lars Kærulf og Bent Kaas: Erichsens Gård i Rønne	59
Ekskursionsberetninger	
Frilandsmuseet i Lyngby den 25. maj	61
Gerlevparken den 25. juni	62
Langeland den 24.-25. august	64

Trykt med økonomisk støtte fra Kulturministeriet, Landbrugsministeriet
(Landlegatet), Undervisningsministeriet, Planstyrelsen, og De danske
Haveselskaber

Oldtidens og middelalderens kulturplanter i Danmark

En foreløbig oversigt over deres omtrentlige ankomsttid til landet

Cultivated Plants of Antiquity and Middle Ages

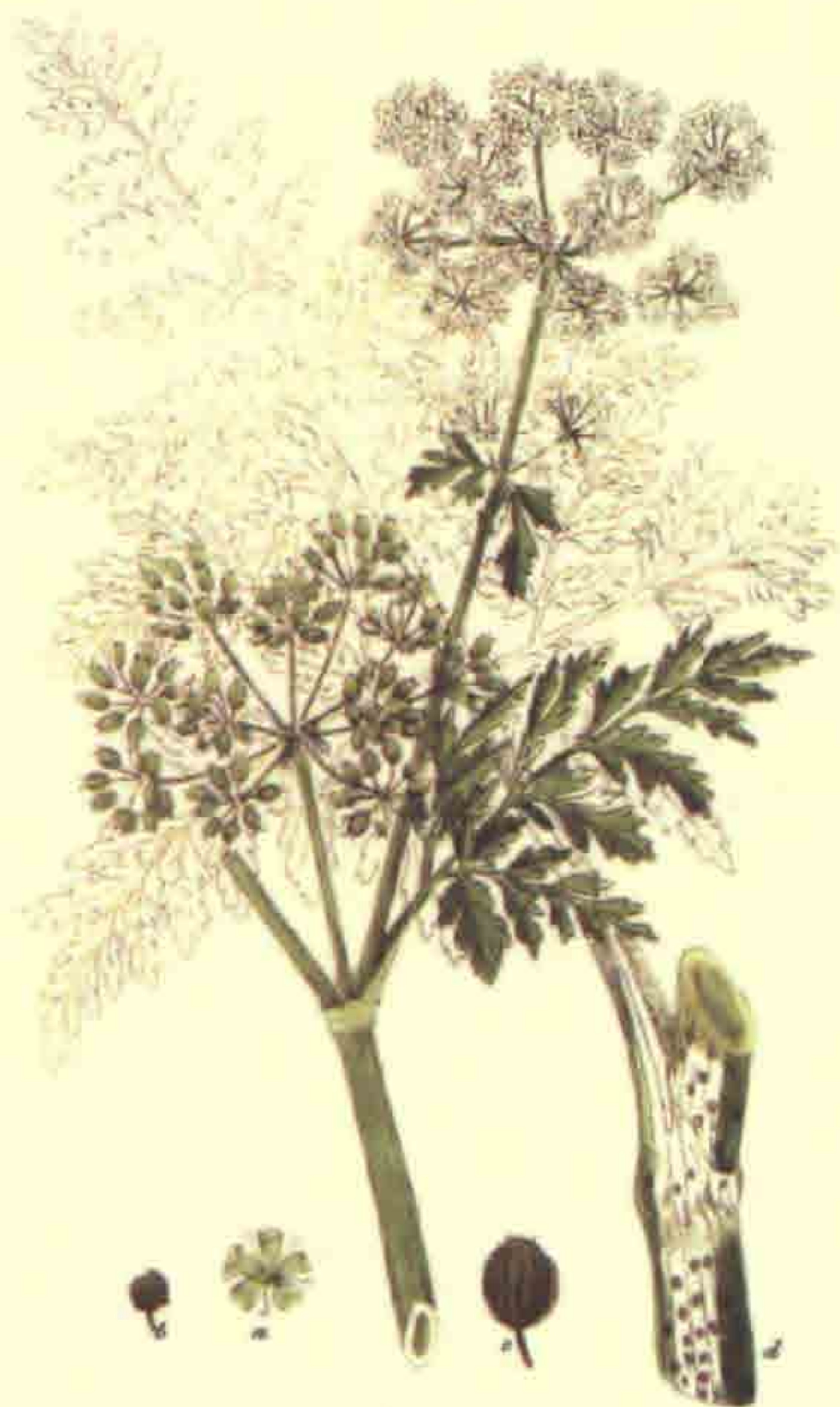
A tentative survey on their approximate time of introduction to Denmark

Keywords: Cultivated Plants, Introduction, Antiquity, Middle Ages, Alphabetic Table, Chronologic Table, History, Denmark.

Af Johan Lange

Med henblik på indførselshistorie har jeg til kulturplanter henregnet alle fra udlandet indførte (evt. (stærkt) forædlede) plantearter incl. hertil hørende sorter, men også den lille del af landets egne planter, der under dyrkning har kunnet forædles, bevidst eller ubevidst og evt. i udlandet, så meget at de umiddelbart kan adskilles fra den vilde hovedform, således dyrket Gulerod, vore vidt forskellige Bede-former, den fra 1600-tallet kendte *Viola tricolor maxima*, der synes væsensforskellelig fra *V. x wittrockiana*, og den ret nyopståede Mølleren og hans Kone (*Glechoma hederacea* 'Variiegata'); derimod har jeg ikke medregnet fx Hundegræs, Engrævehale, Asparges, Almindelig Hassel og Pengebladet Fredløs. Forvildede, forlængst indførte arter, der er blevet optaget i vore floraer, er naturligvis medregnet blandt kulturplanterne, således Martsviol, Tandbæger, Ahorn.

I den her forelagte undersøgelse har vore utrykte og trykte urtebøger været den yderigeste kilde: de utrykte har dog kun kunnet benyttes indirekte, især gennem (sene) trykte udgaver, de færreste som facsimile-udgaver. En enkelt af de fra starten trykte lægebøger: Henrik Smids »Urtegaardt« og »Lægebog« kom i flere udgaver: endnu så sent som i 1923 kom den sidste. Men kun de allerældste kan være pålidelige vidnesbyrd, om hvilke planter der kendtes og brugtes i middelalderen. Såvel latinske som danske plantenavne i lægebøgerne kan være vanskelige at tyde (omsætte til moderne nomenklatur), og det er klart at en del af plantenavnene i lægebøgerne gælder importerede droger og frugter, der ikke vedkommer denne undersøgelse. De er sorteret fra, idet det her skal dreje sig om, hvad der dyrkedes i Danmark incl. de sydslesvigske og svenske, tidligere danske besiddelser.

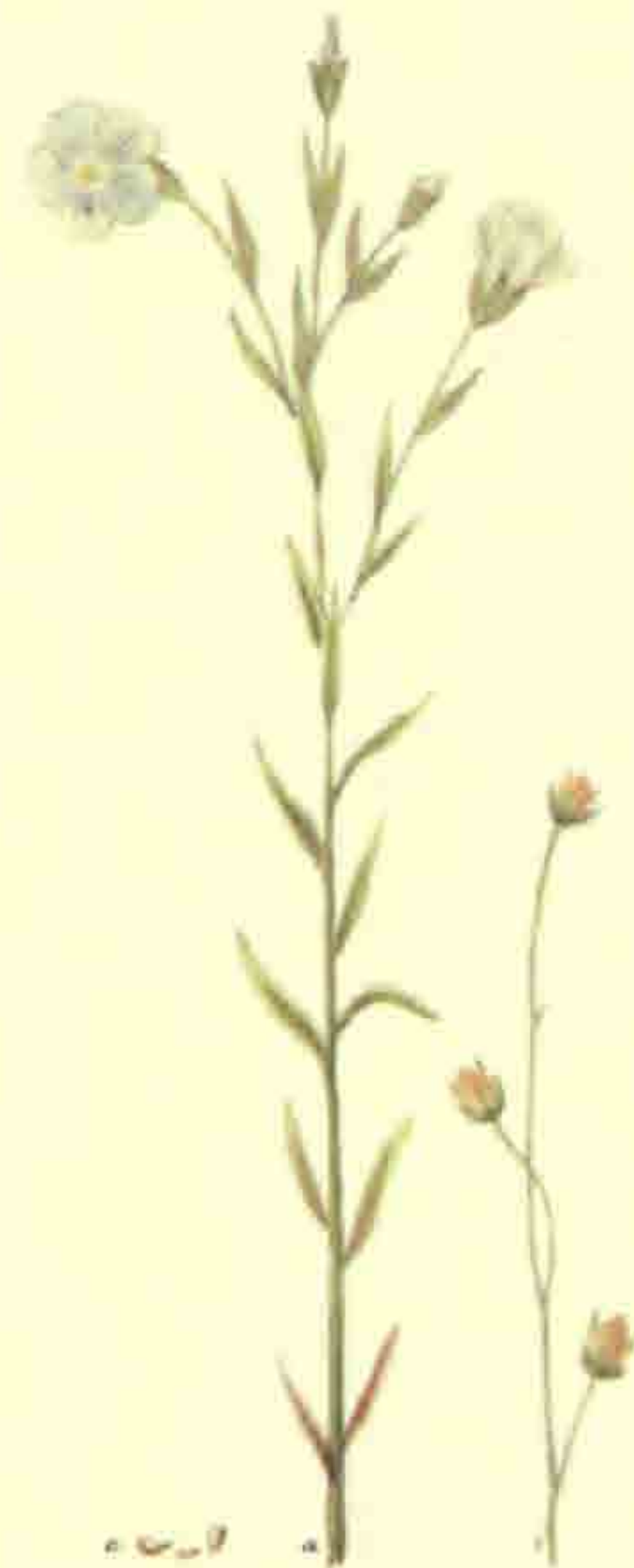
Conium maculatum.

Hyoscyamus niger.

Saponaria officinalis.

Linum usitatissimum.

Linum usitatissimum, *Conium maculatum*, *Hyoscyamus niger* og *Saponaria officinalis* indført til Danmark i henholdsvis bronzealder, romersk jernalder, germansk jernalder og vikin- getid.

Cichorium Intybus.

Chelidonium majus.

Acorus Calamus.

Althea officinalis

Cichorium intybus, *Althaea officinalis*, *Chelidonium majus* indført i vikingetid, *Acorus calamus* i 1200-tallet.

Af helt anden karakter er de arkæologiske kilder, der må regnes for helt sikre, når blot materialets (frøenes, frugternes, avnernes, pollenets) bevaringsgrad har været tilstrækkelig høj eller aftrykket i krukken godt nok.

Resultaterne er her samlet og opstillet i to lister, en tabellarisk, alfabetisk liste med de videnskabelige navne som opslagsord, og en kronologisk, fortløbende liste med kun danske navne. I den første liste er dateringen af arternes opdukken i tidsforløbet, hvad de ældste afsnit angår, meget grov – af følgende grund: Mens vikingetid og middelalder nogenlunde let kan hænges op på fx en $\pm$ alment kendt kongerække, er de ældste afsnit for mange en stor, tåget tidsmasse; den er derfor kun delt op i to afsnit: før og efter vor tidsregnings begyndelse til fordel for oversigtligheden. I den kronologiske anden liste bruges derimod de velkendte tidsaldre, nemlig

bonestenalder	4000 – 1800 f.Kr.
bronzealder	1800 – 500 f.Kr.
førromersk jernalder	500 – 0
romersk jernalder	0 – 400 e.Kr.
germansk jernalder	400 – 800 e.Kr.
vikingetid	800 – 1050 e.Kr.
tidlig middelalder	1050 – 1300 e.Kr.
midtmiddelalder	{ 1300-tallet
	{ 1400-tallet
senmiddelalder	1500 – 1550

Løbenummeret ved hver enkelt art er påført ikke så meget for at give en præcisere forestilling om, i hvilken rækkefølge planterne er kommet til landet (det kan nemlig ikke gøres) som for at koordinere den kronologiske med den alfabetiske liste.

I de meget artsrige midt- og senmiddelalderafsnit anføres de »litterære« arter i princippet i samme rækkefølge, som de forefindes dels i den ældste Harpestreng-afskrift fra ca. 1300 (originalen er som bekendt gået tabt) dels hos Christiern Pedersen 1533 og 34 og Henrik Smid 1546.

Af de mange mellemliggende anonyme lægebogsmanuskripter kan de fleste kun dateres groft (begyndelsen/slutningen af 1400-tallet, ca. 1450 osv.), planternes indførselsdatering er derfor også meget omtrentlig.

I forhold til de flere tusind nye plantearter (incl. pryddplanter), der er blevet indført til Danmark fra ca. 1550 til idag, så er de ca. 180 arter, der må være kommet til landet i årene fra bondestenalderen (da vi fik én byg- og fem hvedearter som vore første kulturplanter) til middelalderens sidste årtier (ialt godt 5000 år) kun et lille antal. Så meget mere livsnødvendige har de fleste enkeltarter været, ja nærmest en forudsætning for kulturudviklingens gang.

Alfabetisk liste

	før år 0	0-1299	1300-tal	1400-tal	1500-1550	ml-europ. kilder
38		x				
15	x					
22		x				
166					x	C.I.G.
54			x			C.I.G.
52			x			C.I.G.
53			x			G.
103				x		
28		x				C.I.
85			x			
34		x				C.G.
61			x			C.I.G.S.
20		x				C.I.G.S.
127				x		
63			x			
93			x			
42			x			C.I.S.
41			x			S.
181						C.
80			x			
86			x			C.
8	x					
9	x					
104				x		
40			x			
152				x		C.I.G.
117				x		
73			x			
147				x		
35		x				
30		x				C.I.G.
179					x	
146				x		C.I.
14	x					
126				x		
159					x	
96			x			C.I.
13	x					
100			x			
150				x		
174					x	
66			x			C.
113				x		
101			x			

Inula Helenium.

Hyssopus officinalis.

Artemisia Absinthium.

Gentiana purpurea.

Artemisia absinthium, *Hyssopus officinalis*, *Gentiana purpurea* og *Inula helenium* indført i 1300-tallet.

Valeriana Phu.

Mentha crispa.

Daphne Mezereum.

Rubia tinctorum.

Daphne mezereum og *Mentha crispa* indført i 1400-tallet. *Rubia tinctorum* og *Valeriana phu* i 1500-tallet.

32	<i>Chelidonium majus</i> , Svaleurt							
123	<i>Chrysanthemum majus</i> (<i>Tanacetum balsamita</i>), Balsam							
118	<i>Chrysanthemum parthenium</i> , Matrem							
129	<i>Cicer arietinum</i> , Kikerært							C.
125	<i>Cichorium endivia</i> , Endivie							
27	<i>Cichorium intybus</i> , Cikorie							C.
145	<i>Cnicus benedictus</i> , Korbendikt							
120	<i>Colchicum autumnale</i> , Tidløs, Nøgen Jomfru							
19	<i>Conium maculatum</i> , Skarntyde							
33	<i>Coriandrum sativum</i> , Koriander							C.I.G.
69	<i>Crocus sativus</i> , Safran							
128	<i>Cucumis melo</i> , Melon							C.S.
108	<i>Cucumis sativus</i> , Agurk							C.
65	<i>Cuminum cyminum</i> , Spidskommen							C.G.
119	<i>Cydonia oblonga</i> , Kvæde							
107	<i>Cynoglossum officinale</i> , Hundetunge							
142	<i>Daphne mezereum</i> , Pebertræ							
50	<i>Daucus carota sativus</i> , Gulerod							C.G.
175	<i>Dianthus caryophyllus</i> , Havenellike							
75	<i>Dictamnus albus</i> , Diktam							C.
137	<i>Dipsacus sativus</i> , Ægte kartebolle							
176	<i>Eranthis hiemalis</i> , Erantis							
62	<i>Eruca sativa</i> , Salatsennep							C.
92	<i>Euphorbia cyparissias</i> , Cypresvortemælk							
105	<i>Euphorbia esula</i> , Langbladet Vortemælk							
36	<i>Euphorbia lathyris</i> , Korsvortemælk							
	<i>Faba vulgaris</i> , se <i>Vicia faba</i>							
102	<i>Fagopyrum esculentum</i> , Boghvede							
45	<i>Foeniculum vulgare</i> , Fennikel							C.G.S.
70	<i>Gentiana lutea</i> og/ell. <i>purpurea</i> , Ensian							
68	<i>Glycyrrhiza glabra</i> , Lakrids							
90	<i>Helleborus niger</i> , Julerose							
6	<i>Hordeum hexastichum</i> var. <i>nudum</i> , Nøgen Seksradet Byg							
23	<i>Hyoscyamus niger</i> , Bulmeurt							
48	<i>Hyssopus officinalis</i> , Isop							
	<i>Imperatoria ostruthium</i> , se <i>Peucedanum o.</i>							
84	<i>Inula helenium</i> , Lægealant							
79	<i>Iris germanica</i> incl. <i>I. pallida</i> , Haveiris							C.G.S.
26	<i>Juglans regia</i> , Valnød							
83	<i>Juniperus sabina</i> , Sevenbom							C.I.
58	<i>Lactuca sativa</i> , Havesalat							C.G.
157	<i>Lagenaria siceraria</i> , Flaskegræskar							S.
71	<i>Laurus nobilis</i> , Laurbær							
140	<i>Lavandula angustifolia</i> , Lavendel							
143	<i>Lens culinaris</i> , Linse							
31	<i>Lepidium sativum</i> , Havekarse							
97	<i>Leucojum vernum</i> , Dortealilje							
74	<i>Levisticum officinale</i> , Løvstikke							C.I.G.S.
169	<i>Ligustrum vulgare</i> , Almindelrig Liguster							
57	<i>Lilium candidum</i> , Madonnalilje							C.I.G.S.

7	<i>Linum usitatissimum</i> , Hør	x					
144	<i>Lithospermum officinale</i> , Læge-Stenfrø					x	
95	<i>Lupinus luteus</i> , Gul Lupin				x		
25	<i>Malus domestica</i> , Kulturæble		x				
64	<i>Malva moschata</i> , Moskus-Katost				x		C.I.
158	<i>Mandragora officinarum</i> , Alrune, tvivlsom						x
87	<i>Marrubium vulgare</i> , Kransburre				x		S.
151	<i>Matthiola incana</i> , Levkøj					x	
81	<i>Melissa officinalis</i> , Citronmelisse, Hjertensfryd				x		
148	<i>Mentha crispa</i> (<i>M. spicata</i> var. <i>crispa</i>), Krusemynte					x	C.G.S.
59	<i>Mentha pulegium</i> , Polejmynte				x		G.S.
49	<i>Mentha spicata</i> (<i>M. viridis</i>), Grøn Mynte				x		C.I.G.
37	<i>Mentha suaveolens</i> , Rundbladet Mynte		x				
165	<i>Mespilus germanica</i> , Mispel						x
162	<i>Morus nigra</i> , Sort Morbær						x
67	<i>Myrrhis odorata</i> , Sødskærm, Spansk Kørvel, »Annis«				x		C.
114	<i>Myrtus communis</i> , Myrte					x	
171	<i>Narcissus pseudonarcissus</i> , Påskelilje						x
82	<i>Nepeta cataria</i> , Katteurt				x		C.I.S.
88	<i>Nigella sativa</i> , Dudekorn, Sortkommen				x		C.I.G.
122	<i>Ocimum basilicum</i> , Basilikum					x	
99	<i>Onopordum acanthium</i> , Æselfoder				x		
133	<i>Origanum majorana</i> , Havemerian, Majoran					x	
139	<i>Paeonia officinalis</i> , Bonderose, Pæon					x	
10	<i>Panicum miliaceum</i> , Hirse	x					
16	<i>Papaver somniferum</i> , Opiumvalmue	x					C.G.S.
138	<i>Parietaria officinalis</i> , Springknap, Murnælde					x	C.G.S.
51	<i>Pastinaca sativa</i> , Pastinak				x		C.G.
98	<i>Petasites hybridus</i> , Rød Hestehov, Pestilensurt				x		
46	<i>Petroselinum hortense</i> , Persille, Rodpersille				x		
78	<i>Peucedanum ostruthium</i> (<i>Imperatoria o.</i>) Mesterurt				x		
130	<i>Phyllitis scolopendrium</i> , Hjortetunge					x	
170	<i>Physalis alkekengi</i> , Jødekirsebær						x
11	<i>Pisum arvense</i> (<i>P. sativum</i> convar. <i>speciosum</i>), Markært	x					C.
136	<i>Polygonum bistorta</i> , Slangeurt, Tvevreden Pileurt					x	
135	<i>Populus alba</i> , Sølvpoppel					x	
77	<i>Portulaca sativa</i> , Portulak				x		
149	<i>Prunus avium</i> var. <i>sativa</i> , Sødkiirsebær					x	
110	<i>Prunus cerasus</i> (<i>P. acida</i>), Surkiirsebær					x	
164	<i>Prunus domestica</i> var. <i>insititia</i> , Kræge						x
134	<i>Prunus persica</i> , Fersken					x	
141	<i>Pyrus communis</i> , Pære					x	
116	<i>Raphanus sativus</i> var. <i>niger</i> , Ræddike					x	G.S.
109	<i>Raphanus sativus</i> var. <i>sativus</i> (var. <i>radicula</i>), Radise					x	
106	<i>Rheum raponticum</i> , Rapontik					x	
132	<i>Rosa alba</i> , Hvid Rose					x	
56	<i>Rosa centifolia</i> , Centifolierose				x		
183	<i>Rosa gallica</i> , Eddikerose						C.G.S.
161	<i>Rosa rubiginosa</i> (<i>R. eglanteria</i>), Æblerose						x
154	<i>Rosmarinus officinalis</i> , Rosmarin						x

178	Rubia tinctorum, Krap					x	
173	Rumex patientia, Engelsk Spinat, Munkebarber					x	
44	Ruta graveolens, Rude			x			C.I.G.S.
160	Salix alba, Hvidpil					x	
47	Salvia officinalis, Lægesalvie			x			C.I.G.S.
167	Salvia sclarea, Muskatellersalvie, Skarleje					x	C.I.S.
115	Sambucus ebulus, Sommerhyld					x	S.
29	Sambucus nigra, Almindelig Hyld		x				
89	Sanguisorba officinalis, Kvæsurt			x			
168	Santolina chamaecyparissus, Cypresurt					x	
24	Saponaria officinalis, Sæbeurt			x			
55	Satureja hortensis, Sar			x			C.I.G.S.
17	Secale cereale, Rug	x					
94	Sempervivum tectorum, Husløg			x			C.
153	Silybum marianum, Marietidsel					x	
21	Sinapis alba, Gul Sennep		x				C.
180	Sium sisarum, Sukkerrod					x	
163	Spinacia oleracea, Spinat					x	
76	Stachys betonica (Betonica officinalis), Betonie			x			I.S.
121	Symphytum officinale, Læge-Kulsukker					x	
182	Tanacetum vulgare var. crispum, Kruset Rejnfan						C.I.S.
72	Teucrium chamaedrys, Ædel Kortlæbe			x			
131	Thymus vulgaris, Havetimian					x	
155	Trigonella coerulea, Møllurt					x	
112	Trigonella foenum-graecum, Græsk Hø, Bukkehorn					x	
4	Triticum compactum, Dværghvede	x					
2	Triticum dicoccum, Tokorn, Emmer	x					
1	Triticum monococcum, Enkorn	x					
5	Triticum sativum (T. aestivum), Almindelig Hvede	x					
3	Triticum spelta, Spelt	x					
111	Urginea maritima, Strandløg, tvivlsom					x	C.
156	Valeriana celtica, Keltisk Baldrian					x	
172	Valeriana phu, Havebaldrian, Romersk Nardus					x	
91	Veratrum album, Hvid Foldblad			x			
39	Verbascum thapsus, Filtet Kongelys		x				
18	Verbena officinalis, Læge-Verbena, Læge-Jernurt		x				
12	Vicia faba, (Faba vulgaris), Hestebønne, Valsk Bønne	x					
124	Vinca minor, Liden Singrøn					x	
60	Viola odorata, Martsviol			x			
43	Vitis vinifera, Almindelig Vin			x			
177	Zea mays, Majs					x	

Kronologisk liste med fortløbende nummerering

Bondestenalder 4000 – 1800 f.Kr.: 1 Enkorn, 2 Tokorn, 3 Spelt, 4 Dværghvede, 5 Almindelig Hvede, 6 Nøgen Seksradet Byg, 7 Hør (dog yderst sparsom og lidt tvivlsom).

Bronzealder 1800 – 500 f.Kr.: 8 Nøgen Havre, 9 Almindelig Havre, 10 Hirse, 11 Markært, 12 Hestebønne, 13 Dodder, 14 Rybs.

Førromersk (keltisk) jernalder 500 – 0: 15 Skvalderkål, 16 Opiumvalmue, 17 Rug.
Romersk jernalder: 0 – 400: 18 Læge-Jernurt, 19 Skarntyde, 20 Selleri.

Germansk jernalder 400 – 800: 21 Gul Sennep, 22 Hundpersille, 23 Bulmeurt.

Vikingetid 800 – 1050: 24 Sæbeurt, 25 Kulturæble, 26 Valnød, 27 Cikorie, 28 Læge-Stokrose, 29 Hyld, 30 Havekål, 31 Havekarse, 32 Svaleurt.

Tidlig middelalder 1050-1300: 33 Koriander, 34 Dild, 35 Sort Sennep, 36 Kors-Vortemælk, 37 Rundbladet Mynte, 38 Kalmus, 39 Filtet Kongelys.

Midtmiddelalder 1300-tallet: 40 Berberis, 41 Malurt, 42 Ambra, 43 Vin, 44 Rude, 45 Fennikel, 46 Persille, 47 Lægesalvie, 48 Isop, 49 Grøn Mynte, 50 Gulerod, 51 Pastinak, 52 Porre, 53 Hvidløg, 54 Kepaløg, 55 Havesar, 56 Centifolierose, 57 Madonnalilje, 58 Havesalat, 59 Polejmynte, 60 Martsviol, 61 Havekørvel, 62 Salatsennep, 63 Slangerod, 64 Moskus-Katost, 65 Spidskommen, 66 Kommen, 67 Sødskærm («Annis»*), 68 Lakrids, 69 Safran, 70 Ensian, 71 Laurbær, 72 Ædel Kortlæbe, 73 Hjulkrone, 74 Løvestikke, 75 Diktam, 76 Lægebetonie, 77 Haveportulak, 78 Mesterrod, 79 Haveiris, 80 Hasselurt, 81 Citronmelisse, 82 Katteurt, 83 Sevenbom, 84 Lægealant, 85 Oksetunge, 86 Havemelde, 87 Kransburre, 88 Dudukorn, 89 Kvæsurt, 90 Julerose, 91 Hvid Foldblad, 92 Cypress-Vortemælk, 93 Peberrod, 94 Husløg, 95 Gul Lupin, 96 Morgenfrue, 97 Dortealilje, 98 Rød Hestehov, 99 Æselfoder, 100 Hamp, 101 Gyldenlak, 102 Boghvede.

1400-tallet: 103 Purløg, 104 Tandbæger, 105 Langbladet Vortemælk, 106 Rapontik, 107 Hundetunge, 108 Agurk, 109 Radise, 110 Surkirsebær, 111 Strandløg, 112 Græsk Hø, 113 Kastanie, Ægte, 114 Myrte, 115 Sommerhyld, 116 Ræddike, 117 Rødbede, 118 Matrem, 119 Kvæde, 120 Tidløs, 121 Læge-Kulsukker, 122 Basilikum, 123 Balsam, 124 Liden Singrøn, 125 Endivie, 126 Galdebær, 127 Akeleje, 128 Melon, 129 Kikerært, 130 Hjortetunge, 131 Havetimian, 132 Hvid Rose, 133 Havemerian, 134 Fersken, 135 Sølvpoppe, 136 Slangeurt, 137 Kartebolle, Ægte, 138 Springknap, 139 Bonderose, 140 Laven-del, 141 Pære, 142 Pebertræ, 143 Linse, 144 Stenfrø, 145 Korbendikt, 146 Hvidroe, 147 Raps, 148 Krusemynte, 149 Sødkirsebær, 150 Bjergtidsel, 151 Levkøj, 152 Bladbede, 153 Marietidsel.

1500 – 1550: 154 Rosmarin, 155 Mølurt, 156 Keltisk Baldrian, 157 Flaskegræskar, 158 Alrune, 159 Buksbom, 160 Hvidpil, 161 Æblerose, 162 Sort Morbær, 163 Spinat, 164 Kræge, 165 Mispel, 166 Skalotteløg, 167 Muskatellersalvie, 168 Cypressurt, 169 Liguster, 170 Jødekirsebær, 171 Påskelilje, 172 Havebaldrian, 173 Engelsk Spinat, 174 Saflor, 175 Havenellike, 176 Erantis, 177 Majs, 178 Krap, 179 Hovedkål og (rød)Kruskål, 180 Sukkerrod.

Efter 1550: 181 Esdragon, 182 Kruset Rejnfan, 183 Eddikerose.

*) ikke at forveksle med Anis, *Pimpinella anisum*, der ikke er middelalderlig

De litterære danske kilder er i sammenligning med mellem- og vesteuropæiske kilder meget sene. Der kan imidlertid ikke være tvivl om at adskillige planter, især urter, må være kommet hertil (længe) før de bliver omtalt i et bevaret skrift, idet forbindelsen til varmere himmelstrøg var god, især takket være dansk klostervirksomhed fra 1000-tallet og frem. Naturligvis var mange af sydens køkkenurter for sarte til at kunne trives i Danmark. Men hvis man sorterer dem fra, vil man kunne regne med at de fleste af de i de fyldige mellemeuropæiske 800-tals plantelister nævnte planter, især fra Karl den Stores ejendomme også har været dyrket tidligt i Danmark. Vi må se frem til at arkæologiske fund i vore købstadsundersøgelser, fx fra 1000-tallet og de nærmest følgende århundreder, vil kunne bringe bedre viden om diverse haveplanter. Som et foreløbigt forsøg på at udvide vor horisont er der i den alfabetiske liste ud for hver af de planter der kan være tale om, med initial(er) anført hvilke(n) af de mellemeuropæiske 800-tals-kilder, der nævner vedkommende plante. Kilderne er følgende:

C Capitulare de villis, kapitel 70, anvisning f. tilsynet m. de kejserlige gårde

I Inventarielister til de kejserlige haver (Karl den Store) 812

G Udkast til en klosterhave med plantenavne på planen af Sankt Galen ca. 820

S Walfrid Strabo: Hortulus. Et digt skrevet af en benediktinermunk ca. 825

Jo flere initialer der har kunnet føjes til den enkelte planteart des større er sandsynligheden for at planten har været indført til Danmark før det århundrede, der kan sluttes ud fra danske kilder, for des mere udbredt har planten sandsynligvis været i Mellemeuropa. Men nærmere end til et eller andet tidspunkt mellem (800-) 1000 og 1300 (-1500) kan vi naturligvis ikke komme.

Tre planter synes først kommet til Danmark inden for 100 år efter middelalderens afslutning; de er medtaget (uden × i den alfabetiske liste), fordi de alle er omtalt i 1-3 af de mellemeuropæiske lister.

Litteratur

Fischer-Benzon, R. von: Altdeutsche Gartenflora 1894

Harpestreng, Gamle danske urtebøger, stenbøger og kugebøger, ved Marius Kristensen 1909-20

Jensen, Hans Arne: Catalogue of late- and post-glacial macrofossils of Spermatophyta from Denmark, Schleswig, Scania, Halland and Blekinge dated 13000 B.P. to 1536 A.D. 1985

Lange, Johan: Ordbog over Danmarks Plantenavne I - III 1959-61

Lange, Johan: Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark. Under forberedelse

Pedersen, Christiern: En nøttelig Legebog Faar Fattige och Rige 1533

Pedersen, Christiern: Om Vrte Vand Till Ath Lege alle honde Sotter 1534

Smid, Henrik: Een skøn loestig vrtegaardt 1546

Nyt om gamle havevaser

News about Old Garden Vases

Keywords: Potsherds, Copenhagen, Baroque Gardens, History, Gardens, Excavate, Sorgenfri, Lyngby, Soenderskov, Queen Charlotte Amalie, Denmark, 1700-1800.

Af Søren Cock-Clausen

I 1988 gennemgik ejendommen Amaliegade nr. 43 en påkrævet restaurering. Det var galt med funderingen, gulvene var vinde og skæve, og det var nødvendigt at pilotere for at hindre, at fundamenterne skulle fortsætte med at synke.

Fundamenterne blev frilagt, og det viste sig, at de hvilede på et flere meter tykt lag renovationsaffald fra tidligere århundreder.

Under arbejdet med at fjerne dette lag dukkede mange sære sager frem i dagens lys. Potteskår af alle slags. Skår fra potter og pander, fra skåle og krukker. Løse hanke og håndtag. Skår af glaseret og af uglaseret lertøj. Der var fajanceskår. Flaskebunde og flaskehalse, halve kridtpiber, en udslidt sko og gamle klude.

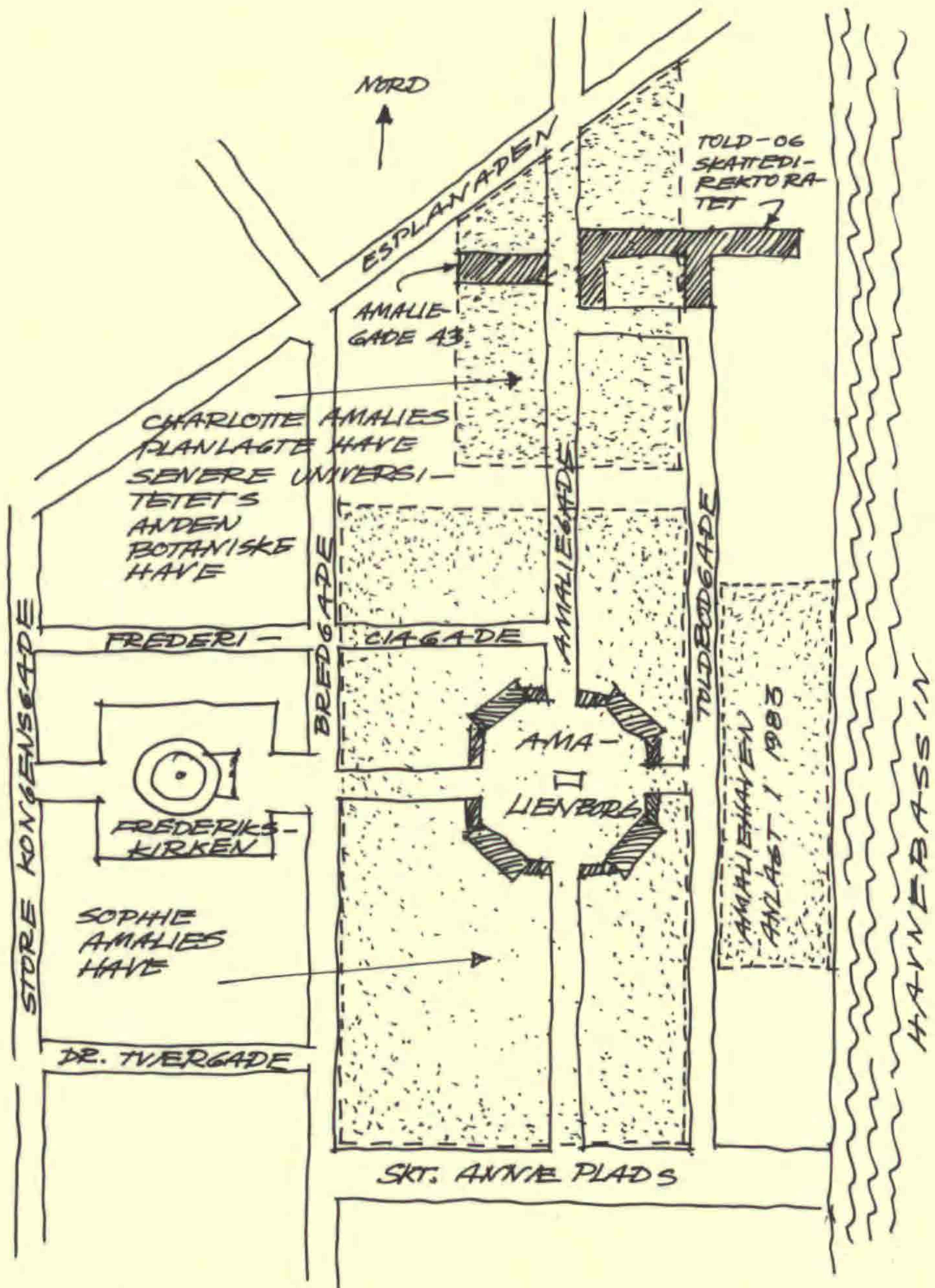
Et potteskår med huller i.

Et enkelt rødlersskår skilte sig ud fra de mange. Skåret var stort som en hånd og fem mm tykt. Det kunne være bunden af en eller anden slags fad. På den ene side var der en ophøjet kant som dannede en ring på en halv snes cm. Inden for denne var der fem lige store huller – et i midten og de fire andre placeret umiddelbart inden for kanten. Skarpe oprifter omkring hullerne viser, at de må være lavet ved at bore en pind igennem den endnu bløde lermasse fra fadets underside eller yderside om man vil.

Min første tanke var, at dette skår engang havde været bunden af et dørslag, og at ringen havde dannet en sokkel, så dørslaget kunne stå på en bordplade uden at vælte.

I gamle dage brugte man dørslag af lertøj, når man for eksempel lavede »skørost« af tykmælk. Tykmælken blev varmet op og hældt gennem et stykke lærred anbragt i dørslaget.

En datidens husmor ville imidlertid næppe være synderlig begejstret for et dørslag med skarpe oprifter i bunden. De ville vanskeliggøre rengøringen, og ostelærredet ville uundgåeligt blive revet itu.

Amaliegadekvarteret
 Sophie Amalies Have og Københavns Universitets anden Botaniske Have (Oeders Have)
 indtegnet på planen over det nuværende gadenet.

Barokhavens pynt

Nej, skåret stammede nok ikke fra et dørs slag, men hvad havde det så været en del af?

Hjælp til gådens løsning kom fra Arkæolog-klubben Flækken i Kgs. Lyngby.

I 1982 foretog klubben under ledelse af Johannes Boager udgravninger i haven ved Sorgenfri Slot, og man fandt ved denne lejlighed fundamentsrester fra et gammelt orangeri – betegnelsen for en slags væksthuse i 1700-tallet – samt en masse potteskår.

En del af disse skår viste sig efter nærmere undersøgelse at måtte stamme fra gamle havevaser, som i forskellige udformninger indgik som væsentlige elementer i 1700-tallets barokhaveanlæg. Vaserne anbragtes i haverne, så de indgik i anlæggenes strenge symmetri.

På forsiden af Havebrugshistorisk Selskabs årsskrift ser vi på Pieter Brueghel I's tegning gartnere i fuld aktivitet med forårets sysler, og midt i det hele står nogle havevaser og venter på at blive placeret på deres rette plads, så snart der er luget og revet overalt.

Havevaserne var lavet af fajance, eller de var af almindeligt urtepotteler og ofte hvidkalkede, så de lignede de dyrere fajancevaser. Også vaser af jern eller bly anvendtes.

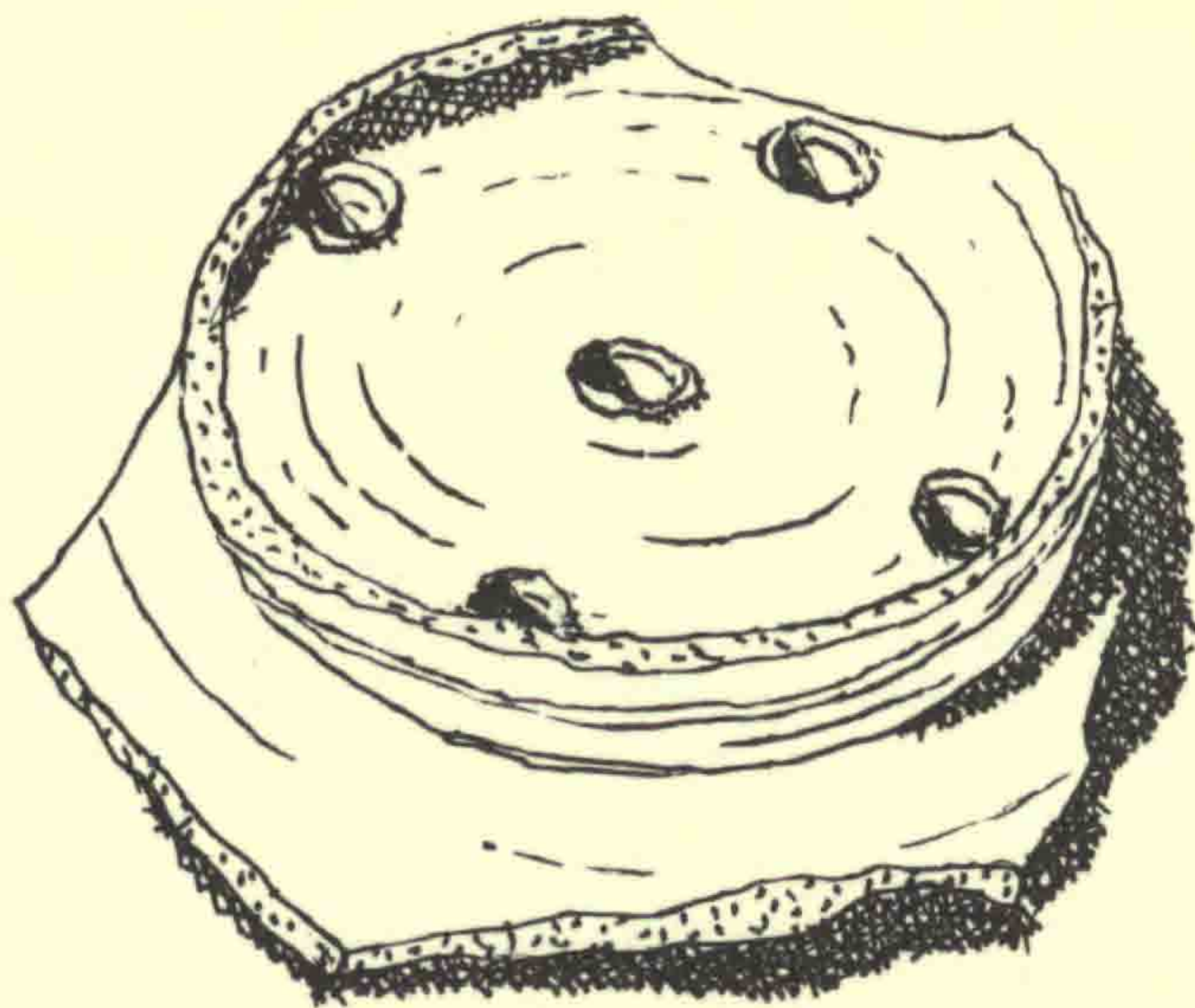
I vaserne kunne der stå sjældne eksotiske planter som laurbær, pomerans m.fl., og da disse planter ikke kunne tåle frost, måtte de i vinterhalvåret bringes inden døre, og man kunne eventuelt opbevare vaserne i en frostfri kælder. Eller man kunne placere dem i et orangeri, som regel med store vinduer orienteret mod syd og med en eller flere ovne, som kunne sikre at temperaturen ikke kom under frysepunktet.

Man brugte også vaser uden planter, det var simpelthen »pyntevaser«
ofte forsynet med et låg, udformet som en stiliseret plante eller som en opsats med en figur.

Fund af skår fra havevaser

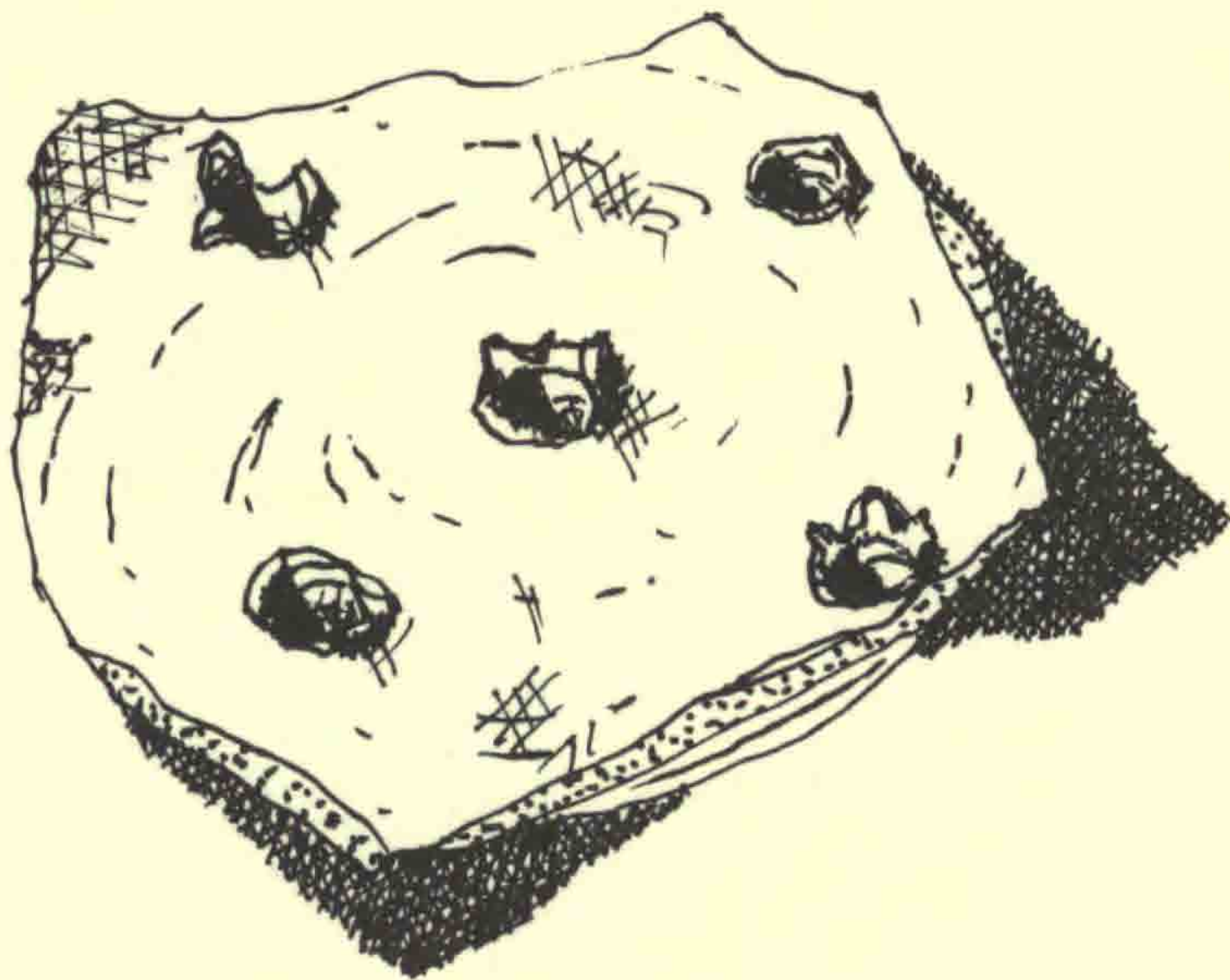
Arkæolog-klubben har udgivet et hæfte om udgravningen ved Sorgenfri Slot, hvor der i 1700-tallet var anlagt en fransk barokhave. Her er afbildninger af mange af de fundne skår samt rekonstruktionsskitser af, hvordan vaserne må have set ud, inden de blev til skår. I hæftet er også gengivet nogle samtidige prospekter af haveanlægget i Sorgenfri, hvor man ser vaser opstillet både i parterret og på balustraden foran selve slottet. Endelig vises på nogle gamle stik interiører fra orangerier med havevaser opstillet i pæne lige rækker.

Ved udgravningerne i Sorgenfri fandt man fragmenter af såvel fajancevaser som af lertøjsvaser, og det spændende var, at nogle af lertøjsvaserne

Vasebunden fra Amaliegade 43

Potteskårets underside med de fem regelmæssigt placerede huller og med den ophøjede cirkulære rand, som har dannet vasens sokkel.

Potteskårets overside, som har dannet vasens indvendige bund. Man ser de skarpe grater omkring hullerne.

i bunden havde den samme ringformede sokkel og de samme fem huller som skåret fra Amaliegade nr. 43.

Da jeg under arbejdet i Amaliegade foruden skåret med hullerne også fandt en hank eller et »øre« om man vil, som mindede meget om et øre fra en af vaserne fra Sorgenfri, følte jeg mig sikker på, at de to skår fra Amaliegade måtte stamme fra en havevase, eller fra to, bunden fra en og øret fra en anden.

Nogle år efter fundet fra Sorgenfri dukkede der atter rester af gamle havevaser frem i dagens lys. Denne gang på herregården Sønderskov i Sønderjylland. Fundet skete i forbindelse med en udgravning til en ny kloakledning, hvor man stødte på resterne af en gammel kælder. Herregårdens nuværende ejer, tømrermester Helge Kragelund lod kælderen grave fri, og dér fandt man skår fra en snes gamle vaser, og også her viste det sig, at flere af vaserne havde de samme fem huller i bunden. Dette fund er beskrevet i en artikel om barokke havevaser fra 1700-tallets Sønderskov.

Medens arbejdet med restaureringen af Amaliegade 43 stod på, aflagde jeg en dag besøg på Toldmuseet i Skatte- og Tolldirektoratets bygning på den modsatte side af gaden. Museumslederen Holger Munchaus Petersen viste mig rundt, og jeg så blandt andre ting en masse smuglergods og forskellige sindrigt konstruerede beholdere med dobbelte bunde og en glasmontre med potteskår af mange slags. Det var dog ikke smuglergods men jordfund opsamlet for femten år siden under udgravningen til bygningens fundamenter.

Da jeg kiggede nærmere efter, opdagede jeg nogle skår af samme slags som nogle af skårene fra Sorgenfrifundet. Skærvens farve og tæthed var af samme karakter. Glasurens farve gik igen, og dekorationernes mønstre havde fælles træk og var i samme blå farve. Boager fra Arkæolog-klubben var ikke i tvivl om, at det drejede sig om rester af fajancevaser af samme type som nogle af dem, man havde fundet i Sorgenfri.

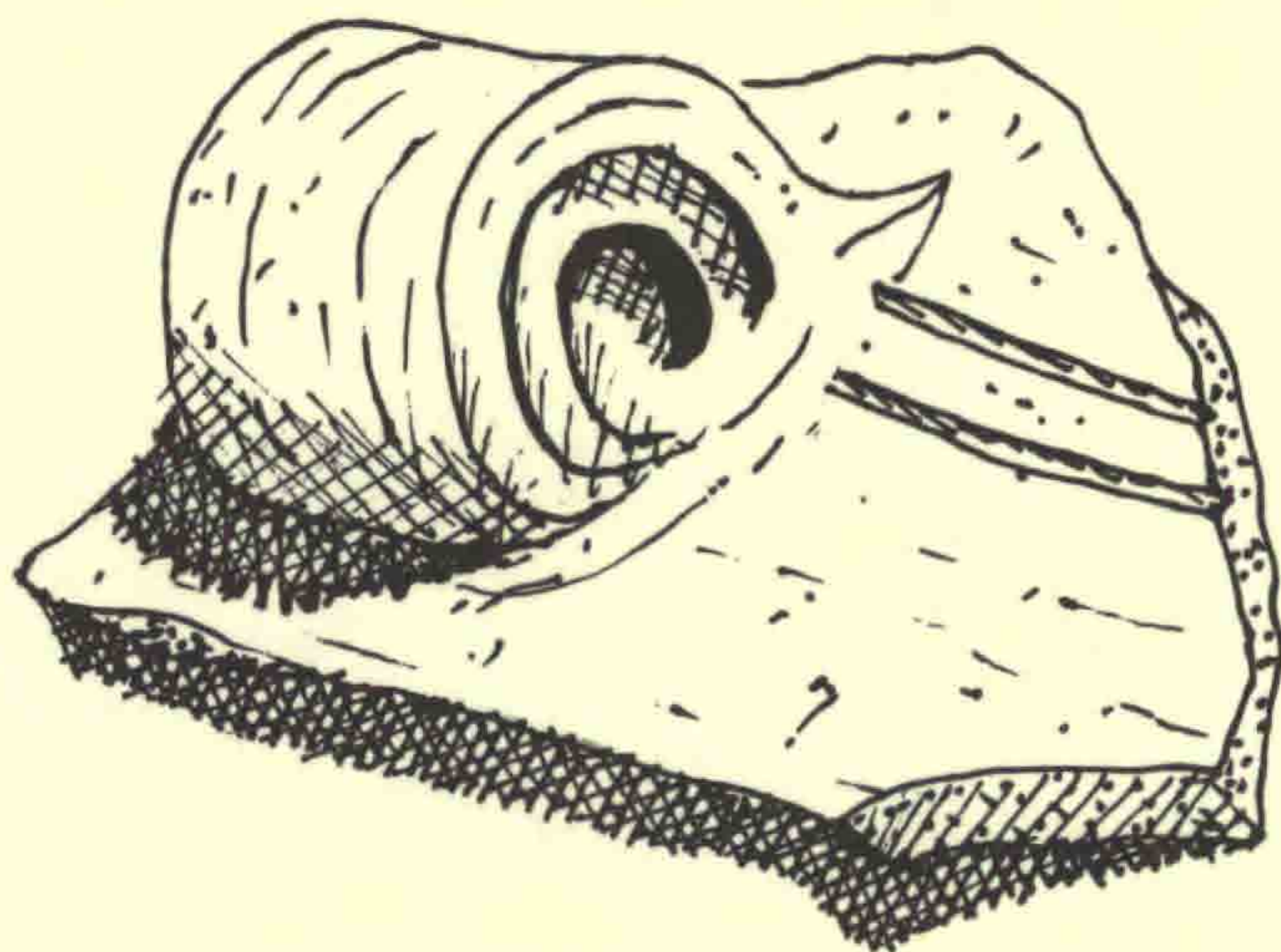
Haver i Amaliegade

Det næste spørgsmål var så, hvordan skårene var havnet i Amaliegade.

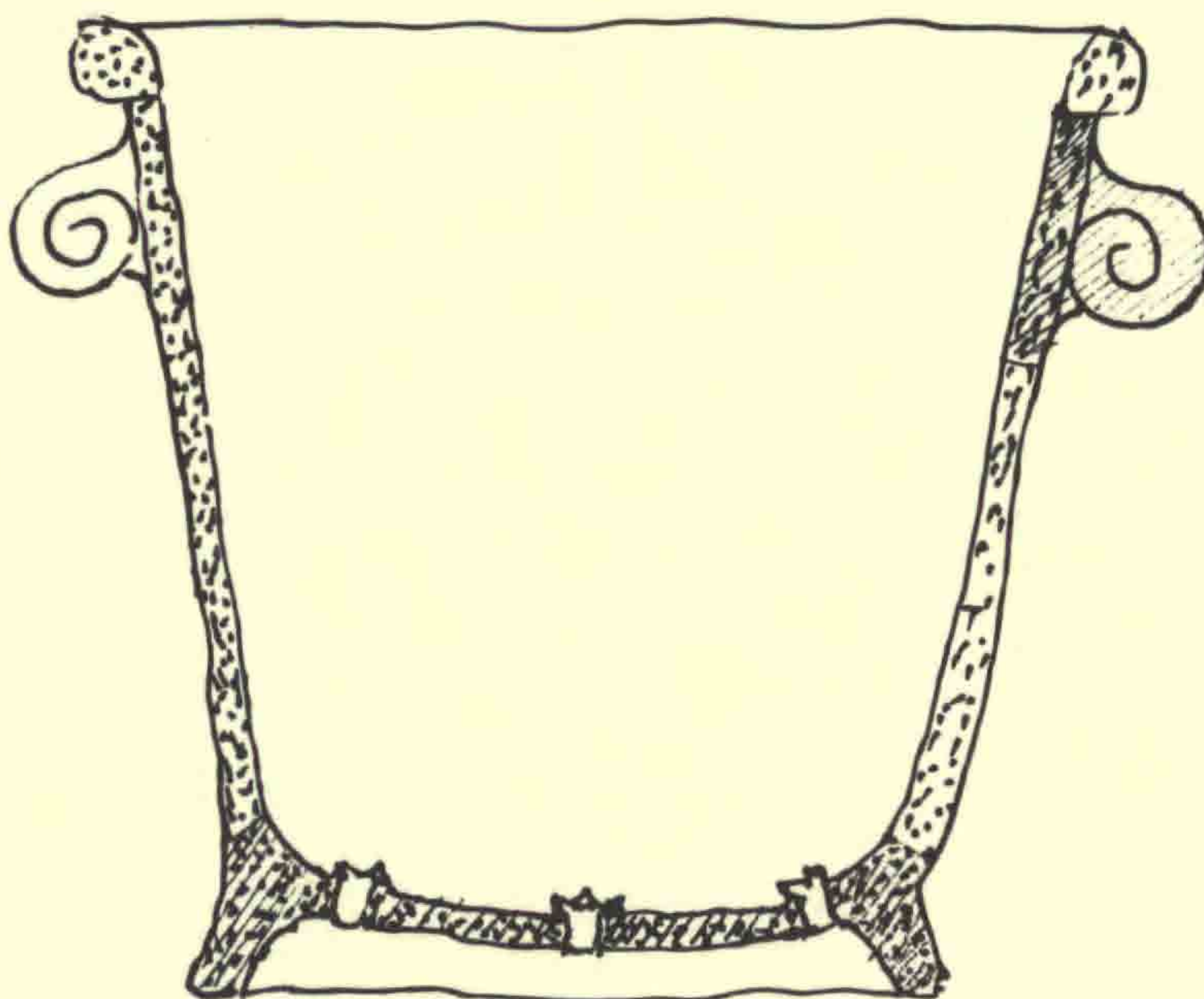
Ja – ser vi på fundet ved Sorgenfri Slot, er det vel åbenbart, at vaserne må stamme fra slotshaven. Fra arkiverne ved vi, at orangeriet i Sorgenfri blev revet ned midt i 1700-tallet, og man kan forestille sig, at nogle vaser ved den lejlighed sammen med bygningsrester er havnet i havens jordlag.

I Sønderskov lå vaseskårene under et lag af murbrokker og husholdningsaffald, og af måden, skårene lå fordelt på, kunne ses, at vaserne i sin tid var blevet anbragt i kælderen med bunden opad.

Hvis der havde været tale om vinteropbevaring i kælderen af de kuldskære planter, ville vaserne jo af gode grunde ikke være blevet placeret

Vasehanken fra Amaliegade 43.
Den karakteristiske snegleform kendes fra Sorgenfri-fundet.

Rekonstruktionsskitse af havevase.
De mørke partier markerer de to skår fra Amaliegade 43. Bundskåret og hanken kan dog være fra to forskellige vaser.

med bunden opad. Man må snarere tro, at tomme vaser blot er sat i Sønderskovs kælder til opbevaring og af en eller anden grund aldrig er blevet hentet frem igen. Muligvis fordi haven var gået i forfald, eller fordi det ikke længere var på mode med havevaser. Senere er affaldet så havnet oven på, og vaserne er knust til skår.

Årstallene 1764 og 1799 på to af skårene, som lå i affaldslaget oven over de knuste havevaser, kunne indikere, at vaserne er fra samme periode, men noget bevis derfor er det selvsagt ikke. Vi ved imidlertid, at barokhaver og de dertil hørende vaser var på mode i Danmark igennem hele 1700-tallet. Så det er vel ganske rimeligt at slutte, at vaserne stammer fra den tid, og at de har prydet haven ved herregården Sønderskov, inden de er blevet stillet af vejen.

Der er altså en naturlig forklaring på, hvorfor man ved Sorgenfri slot og herregården Sønderskov kunne finde rester af de gamle havevaser. Man ved, at der i 1700-tallet har ligget haver de to steder.

Men hvordan er rester af havevaser havnet blandt bygningsfundamenter i Amaliegade?

Amaliehaven på kajen foran Amalienborg er jo af ganske ny dato, men der har været flere haver i ældre tid i Amaliegade.

Efter at Christian IV havde anlagt sin lysthave – Kongens Have – som vi kalder den, ville Frederik III's dronning Sophie Amalie i slutningen af 1600-tallet anlægge sin have, og den kom til at ligge, hvor Amalienborg ligger i dag.

Christian V's dronning Charlotte Amalie var også haveinteresseret, og hun planlagde noget senere en have, som skulle ligge umiddelbart syd for Kastellet. Det var den gang et ganske lavtliggende område, som var oversvømmet ved højvande i Sundet, så før der kunne være tale om at anlægge en have her, måtte der tilkøres fyld. Hertil brugte man ganske enkelt byens renovationsaffald, så var man af med det.

Om Charlotte Amalie nogensinde fik sin have, ved man vist ikke, men sikkert er det, at Universitetets botaniske have midt i 1700-tallet blev flyttet netop hertil fra Krystalgade, hvor den oprindeligt var anlagt. Så have blev der altså.

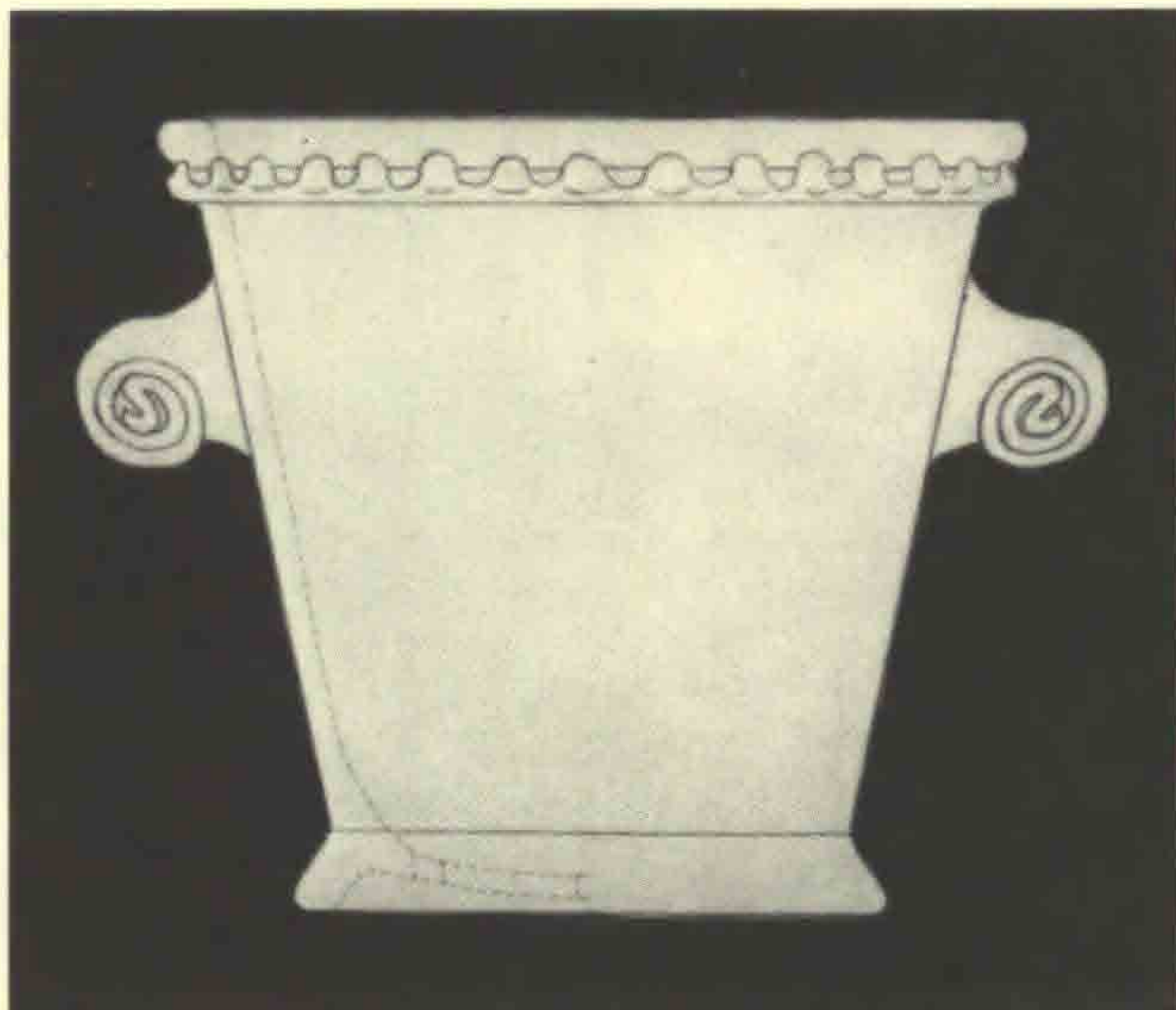
Botanisk Have lå dog kun her i få år, hvorefter den blev flyttet til arealet bag Charlottenborg, hvor den havde sin plads, indtil den i slutningen af forrige århundrede fik sin nuværende beliggenhed.

Foruden dronningehaverne og den botaniske have lå der i 1700-tallet flere mindre private haver i området, og nogle af dem har måske også været prydet med vaser. Der er altså flere muligheder, hvorfra skårene kan stamme. Fra hvilken af haverne er umuligt at sige.

Lertøj og fajance er skrøbelige materialer, og der findes i dag så vidt vides kun ganske få havevaser bevaret. Men skårene fortæller dog om

Fragment af rødbrændt lertøjshavevase fra Sorgenfri-fundet, se næste figur. Glaseret udv.
Ikke glaseret indv. Højde 24 cm, diam. ca. 26 cm, Fabrikat?

Rekonstruktionsskitse:
Begge figurer fra det i 1987 af Arkæolog-klubben Flækken udgivne fund fra Sorgenfri Slots
Franske Have 1706-1789.

fordums herlige haver, og fremtidige udgravninger i slots- og herregårdshaver vil utvivlsomt bringe flere vaserester frem i dagens lys.

Hvor var vaserne fremstillet, inden de fik deres plads i haverne?

Arkæolog-klubben Flækken har lagt et stort arbejde i at finde frem til, hvor de forskellige typer af havevaser kan have været fremstillet, men indtil nu er det kun lykkedes at fastslå, at nogle af fajanceskårene fra Sorgenfri kan stamme fra havevaser fremstillet i byen Nevérs i Frankrig. Nogle af de mere simpelt udformede havevaser mener Arkæolog-klubben kan være fremstillet i Danmark, muligvis på Store Kongensgade-fabrikken. Fra 1722 til 1769 lå den såkaldte Store Kongensgade Fajancefabrik dér, hvor nu Fredericiagade ligger, og på denne fabrik fremstillede man foruden fajancer også lertøj.

Man kan derfor nok forestille sig, at vaseskårene fra Amaliegade kunne stamme fra vaser fremstillet på Store Kongensgadefabrikken. Men de kan naturligvis også være fra vaser fremstillet andet steds i Danmark eller i udlandet.

Havevaser idag

Selvom de gamle havevaser mer eller mindre gik af mode, da den formelle franske havestil afløstes af den mere landskabelige engelske havestil, så har vaserne siden fået deres renæssance. Da det velhavende borgerskab i slutningen af forrige århundrede begyndte at markere deres velstand ved at bygge store villaer med prydhaver og vinterhaver, blev vaserne atter en vigtig del af havernes møblering. Det blev mode, og i ugemagasinet »Vore Damer« ser vi i september 1921 mellem annoncer for tidens finere mode en stor reklame for prydvaser fra Kgl. Hof-Terracottafabrik P. Ipsens Enke.

I de seneste år er en ny interesse for havekunsten udviklet i parcelhuskvartererne. Nu skal alle helst have en glasveranda til villaen eller rækkehuset, og den pyntes ofte med havevaser med blomstrende vækster eller måske med små appelsintræer. Og i kontorbygningerne får etagerne grønt miljø med vaser i alle størrelser. Nutidens vaser importeres såvel fra europæiske som oversøiske lande.

Litteratur:

Andersen, Herm.: Københavns Toldbod fra de ældste Tider indtil vore Dage. 1915.

Birkelund, Palle: Planter og Porcelæn. Artikel i Skalk nr. 5, 1990.

Boager, Johannes: Fund fra Sorgenfri Slots Franske Have 1706-1789. Arkæolog-klubben Flækken 1987.

Ehlers, Louis: Dansk Lertøj. Thaning & Appels Forlag 1967.

Højrup, Ole: Landbokvinden. Nationalmuseet 1967.

Knudsen, Svend Aage: Barokke havevaser fra 1700-tallets Sønderkov. Artikel i Mark og Montre, årsskrift fra Kulturhistoriske Musser i Ribe amt 1988.

Lindvald, Steffen, Ernst Mentze og M. Friis Møller: Danmarks Hovedstad. Schultz Forlag 1948.

Lorenzen, Wilhelm: Artikel om Amalienborgkvarteret. Arkitektens Månedshefte 1907.

Lund, Hakon: De kongelige lysthaver. Gyldendal 1977.

»Du skal være havearkitekt, Carl«

C.Th. Sørensens år som gartnerelev på Løndal¹⁾

C.Th. Sørensen as Gardener's Apprentice at Løndal

Keywords: Garden, Gardener's Apprentice, History, Denmark

Af Helle Borup²⁾

C.Th. Sørensen – Carl Theodor Sørensen, eller blot Carl – voksede op i et landsogn i Himmerland nær Rold Skov. Som 14-årig kom han i gartnerlære på den nærliggende herregård Nørlund. Efter en kort periode hos en handelsgartner blev han i 1911 gartnerelev på herregården Løndal.

Løndal ligger i Søndervissing sogn, 14 km syd for Silkeborg, ved landevejen mellem Brædstrup og Silkeborg, bag høje, tykke, klippede granhække.

Stedet ejedes af konferensråd Vilhelm Jørgensen (1844-1925) og hans hustru Anna, f. Plenge (1848-1936).

Vilhelm Jørgensen var af uddannelse cand.polyt. Han kom som ung til at arbejde på Øresunds kemiske fabrikker og blev siden direktør samme sted. Han oprettede flere cellulosefabrikker og et sukkerraffinaderi. Han støttede økonomisk Niels Finsen og var med til at oprette Finseninstituttet og et sanatorium for hjerte- og leversygdomme. Han opfandt og fik eneret på adskillige kemiske fremstillinger, var i bestyrelsen for mange selskaber og foreninger og var i 25 år kirkeværge for Frederikskirken (Marmorkirken) i København. Han var svoger til C.F. Tietgen, idet hans søster Laura var gift med denne.

Vilhelm Jørgensen købte Løndal med 350 tdr. land i 1899 og mere end fordoblede arealet ved køb af godt 70 mindre naboejendomme.

Trods om- og tilbygninger var boligen efterhånden utilfredsstillende og utidssvarende, så i 1911 lod konferensråd Jørgensen den nedrive og lod arkitekt Gotfred Tvede opføre en stor og smuk hovedbygning, nok den senest byggede herregård i Danmark. Arbejdet varede til 1914. Den nye bygning blev i 2 etager af røde mursten, bygget på det gamle granitfundament. Midt for havefacaden udbyggedes en risalit, som foroven blev prydet med et relief forestillende »Morgengryet«, udført af husets søn, billedhuggeren Viggo Jarl.

Konduktør for byggeriet var arkitekt Ejvind Mørch. Han blev antagelig tilknyttet byggeriet gennem sin kone, malerinden Gudrun Trier Mørch, der var en god ven af familien Jørgensen og allerede tidligere havde tegnet møbler og andet for dem til deres bolig i Rosenvænget i København. Hun blev, da byggeriet kom så vidt, ansat som indendørsarkitekt for salonerne, der skulle indrettes i franske stilarter.

Efter først at have foretaget en studierejse til Frankrig gik Gudrun Trier Mørch i gang og skabte en serie elegante rum med høje egetræspaneler, lofter med pitch pine kassetteværk med forgyldte indiske ornamenter, store flamske gobeliner fra Ludvig XIII's tid og hvidlakerede vægge med forgyldte udskæringer med motiver fra Petit Trianon. (Gudrun Trier Mørch og Ejvind Mørch var forfatteren Dea Trier Mørchs morforældre.)

Haven og parken var tilsammen 10-15 ha. Haven havde Konferensrådets særlige interesse. Oprindeligt var den tilplantet af planteskoleejer Fridlev Køster og anlægsgartner Rasmus Kjær.

Samtidig med at slottet blev opført, blev det overdraget havearkitekt E. Erstad-Jørgensen at planlægge de nærmeste omgivelser. – Han medbragte fra København anlægsgartner Carl Helmuus til at opmåle parken.

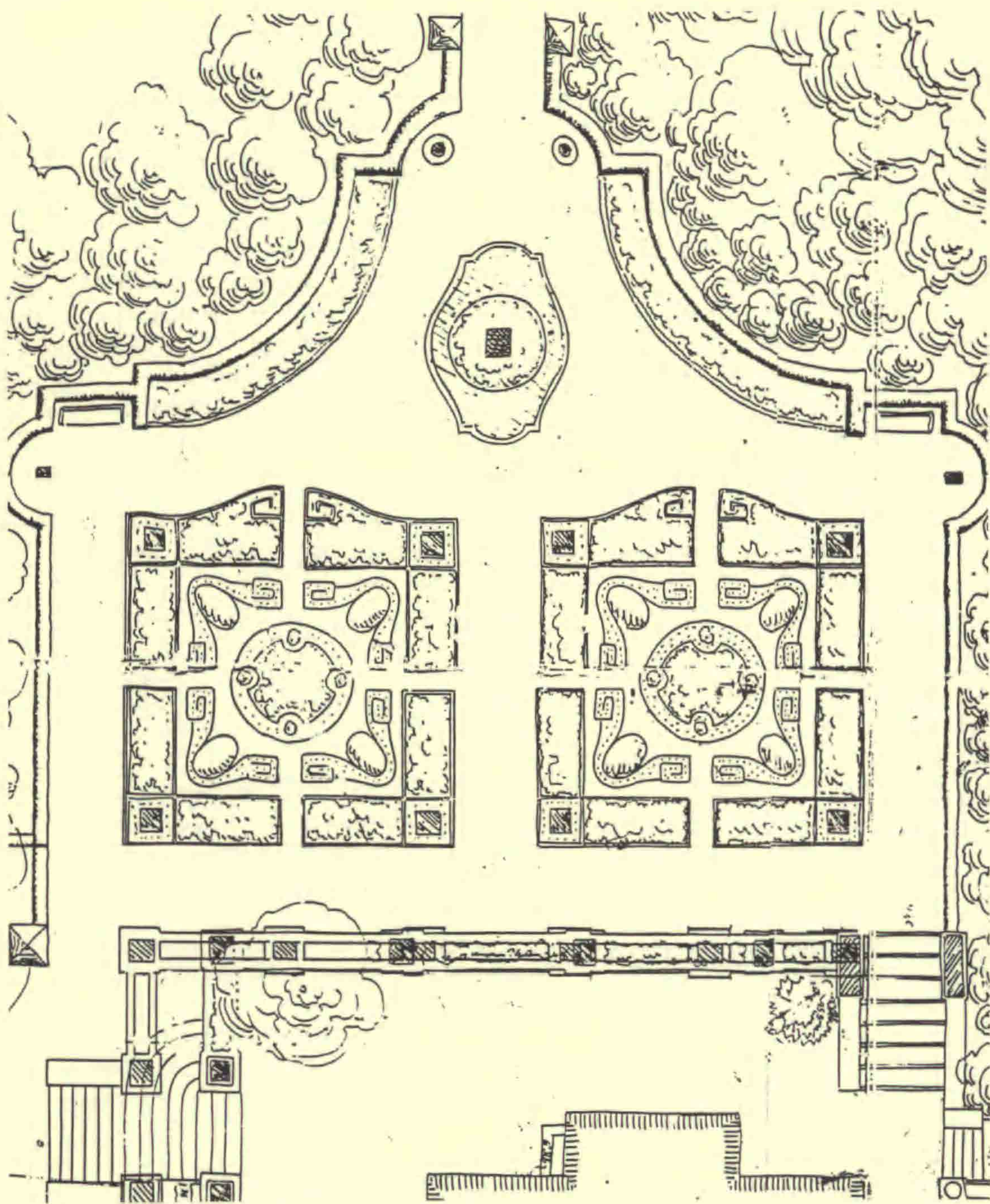
Et lille vandløb blev opstemmet til et par små søer indrammet af rhododendron og iris, en stenhave blev indrettet på en lille høj med en granitskulptur af Anders Bundgaard, symboliserende »Lyngheden«. Desuden anlagde Erstad-Jørgensen et prægtigt buxbomparterre, en rosenhave, som den unge Carl Sørensen var særlig glad for at være med til at plante. Midtfor parterret sattes en bronzeskulptur af Venus fra Melos og yderligere et par sandstensvaser med agaver.

Omkring huset anlagdes en hævet terrasse med vaser og broncestatuer, hvoraf nogle var skabt af Viggo Jarl. Midtfor huset var et springvandsbassin på den store græsplæne. – Der var en sjælden samhørighed mellem hus og have, hvad der netop var tilstræbt i samarbejdet mellem ejer, arkitekt og havearkitekt.

Når dagens arbejde var forbi, tog Erstad-Jørgensen med dagvognen, som kørte forbi Løndal på vejen fra Brædstrup til Silkeborg. Hver aften skulle Carl aflevere den posttaske, som han havde hentet ved dagvognen om formiddagen. Når de ventede der i fællesskab, snakkede Erstad-Jørgensen med den unge gartner elev, og en dag kom han med den samme udtalelse, som i sin tid gartner Kondrup på Nørlund: »Du skal være havearkitekt, Carl«, og han tilføjede, at han skulle komme over til ham, når han var blevet noget ældre.

I det daglige kom Carl til at arbejde under gartner Arndt og anlægsgartner Kjær, som var overgartner. Sidstnævnte lærte Carl at måle, nivellere og tegne planer.

Der var køkken- og frugthave på Løndal og et stort drivhusanlæg. I

Plan af parterret ud for husets sydgavl. Hovedaksen gennem parterret og statuen af Venus fortsætter til den anden side i hele husets længde fra den ene store stue til den anden gennem døre i samme linjeføring.

drivhuset og i mistbænkene dyrkedes fremmede og sarte planter, som blev brugt i husholdningen, til pynt i stuerne, til udstilling i Paradehuset og til udplantning.

Engang, hvor der nylig var sat artiskokplanter ud, kom der uventet frost om natten. Carl var alene hjemme. Han gik ud og dækkede alle planterne. Konferensrådinden, som i lange perioder styrede arbejdet på Løndal, mens Konferensråden var nødt til at opholde sig i København, blev så overrasket og glad, at hun gav ham den dengang meget store sum af 100 kr.

Gartneren og Carl sørgede for grøntsager og meloner, der skulle bringes til Enkekammerherreinden på det nærliggende Addithus. De transporterede det på en lille vogn trukket af et æsel. Selv om de begge nylig havde spist, kunne de nu godt nyde en melon undervejs.

Konferensrådinde Jørgensen spurgte somme tider: »Har De set, om Fruen fra Addithus er kørt ud?« Var svaret ja, sagde hun: »Så er det på tide at køre derover og lægge et visitkort.«

Man sendte nogle af de første jordbær til præsten, der var syg. En dag sagde Konferensrådinden: »Hør lille Sørensen, nu behøver De ikke sende flere jordbær til præsten, han kommer sig ikke alligevel, det har vi fået at vide, og vi har så hårdt brug for dem til Konferensrådets fødselsdag.«

Løndal indviedes på konferensråd Jørgensens 70 års fødselsdag 2. maj 1914. 3 måneder efter udbrød 1. verdenskrig.

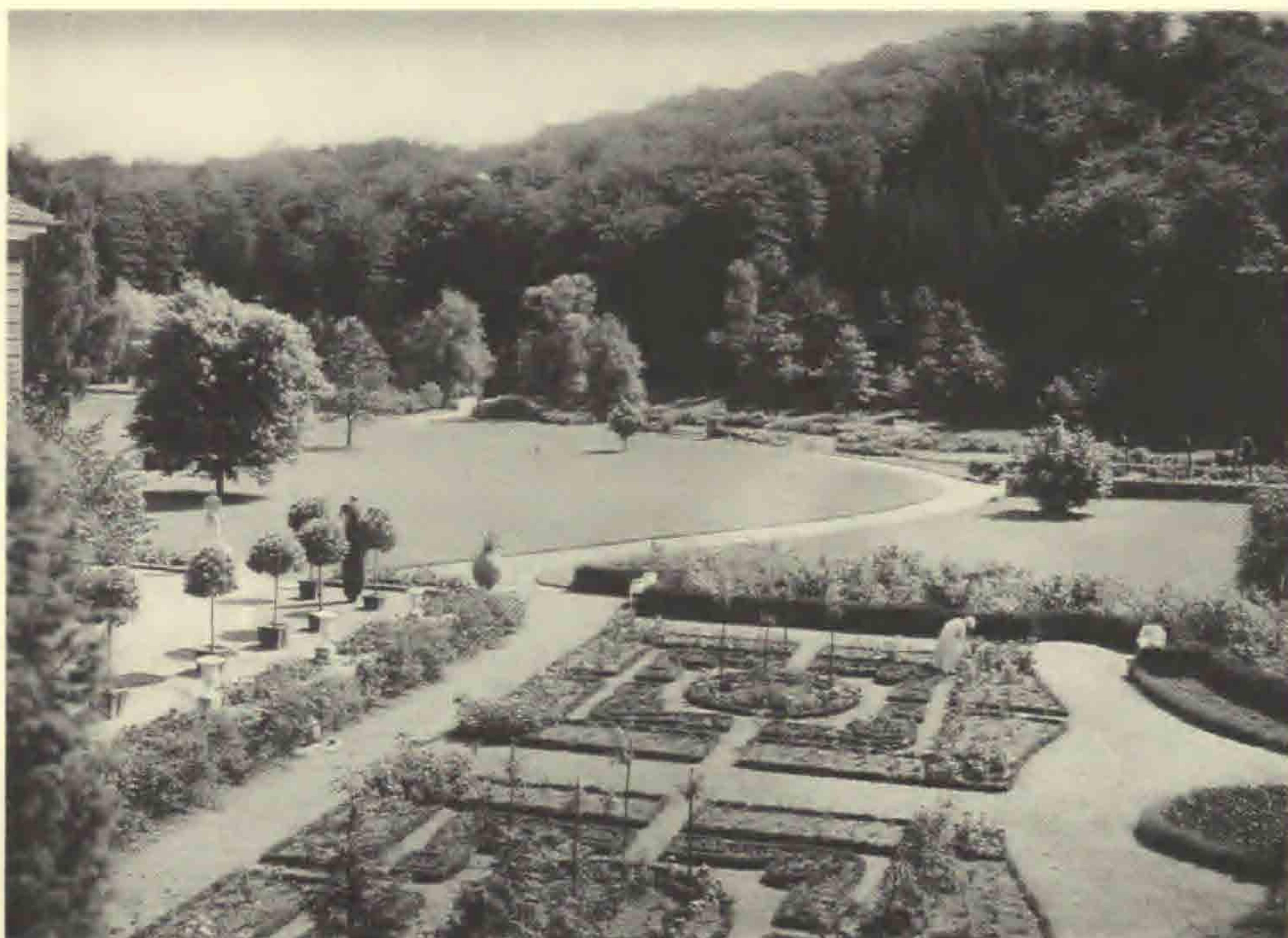
Carl oplevede folkene både på Nørlund og Løndal som ret barske, men dog ikke så slemme som senere de københavnske »børster«. Han skriver et sted, at på herregårdene var de rå på en anden måde, de drak sig kun fulde ved »festlige« lejligheder, og når de »horede«, var det naturligt, som andre skabningers parring, de var monogame i de fleste tilfælde.

Når Carl stillede på arbejde om morgenen, skete det ofte, at Agnes, en af pigerne kom farende og smed sin cykel op ad gavlen. Hun havde ikke været hjemme om natten, og nu gjaldt det om at komme ind uden at blive set og komme i gang til tiden.

Engang blev en af gårdens piger lidt interesseret i Carl. Men en dag kom hun farende ind til ham i drivhuset og spurgte forfærdet: »Sørensen, er det rigtigt, hvad man siger, at De er fritænker?« Efter bekræftende svar forduftede interessen.

Mens byggeriet stod på, var Carl indlogeret i et lille hus på den anden side af vejen sammen med gartner Arndt og arkitekt Mørch. I sin fritid læste han meget, fik sendt store bogpakker fra Aarhus Statsbibliotek med avancerede værker, ofte på fremmede sprog, om kunst og arkitektur, en nok så usædvanlig interesse hos en ung gartnererelev.

På et andet punkt stak han måske også lidt af fra omgivelserne. Han abonnerede på det radikale blad Politiken. Daglig kom værtinden, hvor

Konferensrådinde Jørgensen sysler med roserne i det færdiganlagte parterre.

han logerede, med avisen mellem de yderste to fingerspidser: »Værs'go, her har De Deres smudsblad, Sørensen.«

Trods egenart er der ikke tvivl om, at han følte sig godt tilpas, følte sig hjemme her. Det fremgår også af en stemnings- og miljøskildring, han har skrevet adskillige år senere i en anden forbindelse:

»Den, der i sin ungdom har lært gartneri på en herregård under gammeldags forhold, synes, det er let at forestille sig livet der og det hele miljø: Lydene af de mange dyr, lugten af planter og gødning, fornemmelsen af frodighed og varme. Det hele virker måske allermest levende en februar-dag, når mistbænkenes grønne spirer danner den mærkeligste kontrast til den hvide sne, der tører med brune rande ind til bænken. Det er også let at forestille sig den alvor, hvormed dyr og planter passes. Fra slotsgartner til yngste læredreng stråler de af fagstolthed; man må kunne sine ting og samvittighedsfuldt gøre, hvad man skal, thi den mindste forsømmelighed kan ødelægge lange tiders arbejde.«

Det var C.Th. Sørensen en uendelig glæde, den 11. og 12. august 1974, sammen med sin kone Asta, at gense Løndal, inviteret af Anna Ida Bruun, stedets nuværende ejer og beboer, konferensråd Jørgensens barne-

barn, som han havde set og også båret på armen, da hun var en sød lille pige på 4-5 år.

Noter

- 1) Uddrag (excl. linje 1-4) fra Landskabsafdelingens publikation C.Th. Sørensen. Curriculum Vitae 1991 s. 32-35, se bibliografien ndf.
- 2) Helle Borup, født Rehling. Student 1937; ansat i Københavns magistrat 1937-40, sekretær for kommunelærer Holger Paaskesen, væsentligst ved børnebladet Fri; sekr. i Missionsforbundets forlag; sekr. for C.Th. Sørensen 1950-79, sekr. på Kunstakademiet (Landskabsafdelingen under C.Th. Sørensen og Sven-Ingvar Andersson) 1958-88.

Lollands Frugtplantage I/S i Frejlev, 1916-86 og dens stifter

C. Sass-Nielsen (1878-1946) – en pioner i dansk frugtavl

Orchards of Lolland, Frejlev 1916-86

C. Sass-Nielsen – a Pioneer in Danish Horticulture

Keywords: Apples, Orchard, Cox' Orange, Belle de Boskoop, Reinette Coulon, Bodil Neergaard, Horticultural School, Lolland, History, Denmark

Af A. Ørum-Larsen

I 1916, for 75 år siden og midt under den første verdenskrig blev der grundlagt en frugtplantage på Lolland, som skulle blive et forbillede for dansk erhvervs-frugtavl i de følgende årtier.

I Frejlev var man på det tidspunkt fuld af optimisme trods de dårlige tider, og ingen anede da noget om det Fællesmarked, som vi i 1972 blev medlem af, og dets senere betydning for dansk frugtavl.

Det var handelsgartner C. Sass-Nielsen fra Rødby, der var hovedmanden i det nye initiativ. Han var fra Moseby på Falster, søn af en førstelærer, og blev uddannet som gartner, først i Poul Moses nye gartneri i Glamsbjerg, dernæst på herregårdsgartneriet Mullerup, for at afslutte sin læretid i Zeiner-Lassens planteskole ved Helsingør. Omkring århundredeskiftet nedsatte Sass-Nielsen sig som handelsgartner i Rødby, hvor han blandt andet dyrkede frugttræer til salg. Derfor blev han ofte bedt om rådgivning ved anlæg af frugthaver, og skridtet var ikke langt til ideen om selv at skabe en frugtplantage som erhverv.

På den tid blev det meget beskedne danske frugtforbrug dækket fra de små frugthaver på de sydfynske øer, og æbler og pærer herfra blev sejlet til byerne i de såkaldte »Pæreskuder«. Eller der blev indført en del røde, melede og hårdskallede æbler, pakket i kasser, fra Amerika og Australien.

Et selskab blev stiftet i Frejlev, mest af lokale landmænd, der indskød penge i det. I formålsparagraffen stod der, at opgaven var at forsyne det danske marked med hjemmeproducerede æbler og give auktionærerne en god fortjeneste! Et areal på 28½ ha blev købt fra en gård i Frejlev ved Guldborgsund, hvor jorden og lokalklimaet passede til formålet. Sass-Nielsen producerede derefter det nødvendige antal træer i Rødby og en

Plantagebestyrer C. Sass-Nielsen: »Er angrebene af æblehvepse begyndt?« Fra 1930'rne.

gennemtænkt beplantnings-plan blev tegnet, så man i 1918 kunne udføre plantningen af 23.000 æbletræer på det meste af arealet. Et nyt og meget beskedent stuehus blev bygget, hvorefter Sass-Nielsen med familie den 1. januar 1919 kunne flytte til Frejlev og tiltræde stillingen som plantagebestyrer.

Lidt om plantagedriften gennem årene

De første år blev økonomisk set meget vanskelige på grund af den ikke forudsete dyrtid efter krigen, men Sass-Nielsen opgav ikke noget øjeblik troen på, at der i Danmark var fremtid i erhvervsmæssig dyrkning af æbler, og i 1925 kom den første høst med tilfredsstillende indtægter, hvorefter det gik frem år for år.

Plantagen var det første sted, hvor man praktiserede tætplantning uden mellemkulturer. Æblesorterne var Cox' Orange, som blev plantagens hovedsort gennem tiderne, madæblet Belle de Boskoop, senere udskiftet med Reinette Coulon, og dertil 5-6 lokale sorter, som man var blevet anbefalet, men som nu er glemte, da de blev udskiftet med mere salgbare engelske og amerikanske sorter.

Sass-Nielsen gik også ind for den fine lokale sort, flaskeæblet Bodil Neergaard. Plantagen var opdelt i firkantede kvarterer og omgivet af læhegn, bestående af pyramidepoppel og mirabel. Ved Guldborgsund blev der desuden plantet et lille lystanlæg.

Med hensyn til sygdomsbekæmpelse var man næsten på bar bund, men

det gjaldt jo om at avle sunde og pæne æbler til salg, og i samarbejde med Statens Plantepatologiske Institut i Lyngby, for hvem opgaven også var ny, lykkedes det at finde frem til effektive og billige sprøjtekemikalier, som man selv kunne blande. Resultatet blev opnået ved mange forsøgs-sprøjtinger.

Også forsøgsleder Niels Esbjerg på forsøgsstationen Blangstedgård ved Odense havde man et nært samarbejde med, blandt andet om grundstamme-spørgsmålet og om køleteknik.

På den tid fandtes der ikke en virkelig brugbar dansk frugttræssprøjte, men Sass-Nielsen fik daværende R. Sigvardt i Orehoved, der ellers fra 1908 havde fremstillet fiskebåds-motorer, til også at fabrikere en brugbar sprøjte »Sigvardt-Sprøjten«, som blev populær i Frejlev og i mange andre danske plantager. Den var først hestetrukket og med 3 mands betjening, men blev senere udviklet til den automatiske tågesprøjte, kun ført af 1 mand.

Til den stigende frugtmængde blev der i 1930 bygget et moderne frugt-lager, som allerede i 1932 og 34 blev udvidet og forsynet med pakkerum og dieseldreven kølemaskine, senere med offentlig strøm. Derved kunne æblernes modningsproces udstrækkes til vinter- og forårssæsonen, hvor der var mere rentable priser.

Fra begyndelsen gik Sass-Nielsen ind for at æblerne blev sorteret og pakket i de såkaldte »Canada-kasser« efter amerikansk forbillede. Der blev derfor afholdt en række pakkekurser i Frejlev de følgende år for plantagens medarbejdere og andre interesserede fagfolk fra hele landet. Disse blev ledet af kommunegartner N. Gram og senere C.J. Hansen, begge fra Frederiksberg, der sammen ved en studierejse havde lært metoden i USA.

Æblerne blev i jernbanevogne fragtet til København, hvor de blev solgt på Grønttorvet af plantagens egen kommissionær. Senere foregik transporten pr. lastbil. En mindre del af høsten blev solgt lokalt, og vragfrugten gik til en mostfabrik i Nykøbing F, som plantagen nogle år havde del i.

Den smukt pakkede frugt gik som varmt brød og blev forbillede for andre frugtplantager. Lollands Frugtplantage deltog i årenes løb i udstillinger med imponerende og ensartede fremvisninger af pakket frugt, først og fremmest ved Almindelig Dansk Gartnerforenings store udstillinger i Forum, kæmpehallen i København, og man vandt en række præmier for pakket frugt.

I Frejlev gik man tidligt ind for en udtynding af de nyansatte æbler på træerne, hvorved regelmæssig bæring og ensartet størrelse blev sikret. Ved dette arbejde og den senere plukning blev der beskæftigelse for op til 90 mennesker fra egnen. Allerede i 1937 kunne plantagen udvides med et areal ved siden af på 15 ha, hvor den indvundne erfaring kunne udnyttes, så Cox' Orange blev hovedsorten. Ialt voksede virksomheden til 80 ha ved

købet af Flintinge Langgård på 45 ha i 1944. Herved blev den Danmarks største erhvervsplantage-virksomhed. Nye lagerbygninger og kølehuse blev bygget og en eksport af Cox' Orange æbler til England kunne påbegyndes.

Om C. Sass-Nielsens pædagogiske virksomhed og »Erhvervsfrugtavlsskolen«

Karakteristisk for Sass-Nielsens virksomhed var, at alle dyrkningsmetoder og resultater, som man nåede frem til, uden grænser blev stillet til rådighed for kolleger og konkurrenter! I nogle små publikationer gjorde han rede for plantagens grundlæggelse og resultater, og disse kunne fås af alle, der ønskede den. Frugtavl blev et populært erhverv i 1930'erne. Det skyldes dog også den energiske overgartner Hardy Hansen i Nykøbing S. Han stiftede foreningen Dansk Frugtavl, der sigtede på privat-frugtavl. Som et erhvervsmæssigt modstykke stiftede man i 1934 Dansk Erhvervsfrugtavlforening.

I årene før den sidste krig herskede der megen håbløshed og mangel på muligheder for dansk ungdom, og plantagen i Frejlev blev et af de få lys, der tændtes. Bestyrerfamilien, medarbejderne og eleverne var som en stor familie, når man i maj tog på den årlige skovtur til Møn.

Blandt fagfolk taltes der i disse år meget om ønskværdigheden af en speciel fagskole for erhvervsfrugtavlere. Det var naturligt for Sass-Nielsen at tage denne idé op, og i 1937 byggede man en skolebygning med ideelle undervisningslokaler og forstanderbolig. Skoletiden var etårig med teori og praksis.

Konsulenterne Georg Jensen, J. Klarup og andre dygtige fagfolk stod for undervisningen med Sass-Nielsen som forstander. Skolen eksisterede til 1950 og uddannede ialt 50 erhvervsfrugtavlere eller plantagefolk. En anden og mere centralt beliggende fagskole var da oprettet med »Søhus« ved Odense.

Udenfor skolen virkede forstander Sass-Nielsen i den faglige oplysning som foredragsholder om rationel frugtavl, og han skrev en række artikler om emnet, mest i Erhvervsfrugtavl-bladet. I 1940 udkom hans bog »Erhvervsmæssig dyrkning af æbler« på Almindelig Dansk Gartnerforenings Forlag. Den blev i de næste år en meget læst fagbog. Også på anden måde blev Sass-Nielsens faglige erfaring og arbejdskraft benyttet. I mange år var han tilknyttet Østifternes Haveselskab i Maribo Amt, Erhvervsfrugtavlforeningen og Almindelig Dansk Gartnerforeningen som medlem af Undervisningsudvalget og Erhvervsrådet.

I 1937 ved Gartnerforeningens 50-års-jubilæum blev Sass-Nielsen udnævnt til Ridder af Dannebrog. Udenfor fagområdet var Sass-Nielsen stærkt optaget af Frejlevs interessante gamle historie og arkæologi, og desuden for slægtsforskning.

Den 4. oktober 1946 døde forstander C. Sass-Nielsen 68 år gammel og

C. Sass-Nielsen i spidsen for medhjælpere og »plukkedamer« foran frugthuset i 1935.

efter et meget virksomt liv. En kreds af kolleger og elever satte i 1948 en smuk mindesten for ham ved plantagens hovedbygning, hvor han havde haft sit virke i 30 år. Den store plantagevirksomheds ledelse blev derefter overtaget af Poul Glarbo.

Plantagen gennem årene til 1987

Under krigen 1939-45 havde man, trods mange vanskeligheder, gode økonomiske forhold, som fortsatte yderligere i en årrække under Poul Glarbos ledelse af plantagen. Der kunne derfor udbetales gode udbytter til andelshaverne og afvikles driftslån.

Driften blev rationaliseret og mekaniseret efter krigsårene, for eksempel fik plantagen Marshall-hjælp til køb af fire moderne traktorer til jordbehandling osv., og en frugtsorterer-maskine blev opstillet ved kølehusene, som nu kunne rumme 1000 tons æbler. Således var plantagen i Frejlev stadig det store forbillede for frugtavlere i hele Danmark.

Forandringerne på arbejdsmarkedet førte til, at man måtte opgive frugtpakningen i Canada-kasser, som ellers i en årrække havde været kendemærket for produktionen i Frejlev. De mange interesserede elevers tid var forbi. Frugten blev nu i store kasser sendt til pakkecentralen NEFF i Allerød i Nordsjælland, som nu gjorde den klar til salg på Københavns

Grønttorv. En ikke ubetydelig del, mest Cox' Orange æbler, blev desuden i disse år eksporteret til England, som tidligere nævnt.

Efter Danmarks tilslutning til Fællesmarkedet i 1972 blev konkurrencen fra udenlandsk eller sydeuropæisk frugt stærkere og stærkere. Tidligere havde importen været meget begrænset til stor fordel for den danske avl, men nu fik vi frugt fra Italien (Syd-Tyrol), Frankrig, Holland, ja sågar fra Tyskland (Altes Land ved Hamborg). Disse lande kunne levere meget billig, pæn og ensartet frugt, som for eksempel de mange nyopdukkede »Supermarkeder« var storaftagere af.

Det kunne nu dårligt betale sig at lade den danske frugt plukke af lønnet arbejdskraft, og mange plantager blev derfor ryddet med støtte fra EF.

Det blev mere og mere klart, at Danmark som producent af træfrugt efter europæiske forhold lå i den yderste nordgrænse for det rentable!

For tiden er kun 10% af frugtforbruget i Danmark af hjemlig produktion, og dansk frugtdyrkning er kun rentabel sammen med produktion af andre havebrugsprodukter. I konsekvens heraf skiftede Dansk Erhvervsfrugtavlere-Forening navn til Foreningen af Frugt- og Bærproducenter.

I 1985 blev bestyrelsen af Lollands Frugtplantage I/S i Frejlev enige om at opløse andelsselskabet, medens det endnu gik nogenlunde og aktiverne var intakte. 2 år senere i 1987 blev ejendommene så solgt!

Dermed sluttede det store plantageeventyr i Frejlev, flagskibet i dansk erhvervsfrugtavl i flere generationer, og C.Sass-Nielsens store indsats gik over til at blive et glørværdigt minde i nyere dansk havebrugshistorie.

Lollands Frugtplantage og Erhvervsfrugtavlernes skole er nu deponeret i Frejlevs Byarkiv.

Også den kendte gamle plantage »Guldborghave« i Guldborg og de store frugtplantager ved Knuthenborg, begge på Lolland, er nedlagte.

Tak til direktør Poul Glarbo for oplysninger om Frejlev plantagernes senere år og om dansk frugtavlens nuværende vilkår. Også tak til konsulent J. Klarup, plantagens mangeårige konsulent og lærer på skolen, for venlig hjælp med billedstof m.m.

Anvendt litteratur:

C.Sass-Nielsen: Atten Aars Virksomhed ved Lollands Frugtplantage I/S, Frejlev 1933 og 1937.

C.Sass-Nielsen: Erhvervsmæssig Dyrkning af Æbler.

Samt en række artikler i tidsskriftet »Erhvervsfrugtavlere« fra 1. januar 1937 til 1948.

Overgartner L. Pallesen: En af de største pionerer indenfor erhvervsfrugtavl. »Erhvervsfrugtavlere«, september 1968.

Fruentimmerarbejde i gamle dage

Uddrag af artikel i Danske Folkemål 1930 s. 39-47.

Woman's Work in Old Days

Extract from an article in Danish Dialect

Oversat af J.L. med elskværdig bistand fra Institut for dansk Dialektforskning

Keywords: Farms, Woman's work, History, 1850-1900, Falster, Denmark

Af Helene Strange

I gamle dage måtte fruentimmerne på Falster gøre en rædsom masse groft arbejde. De måtte passe alle kreaturerne på nær hestene. Køer og kalve, får og svin og høns og gæs og ænder var allesammen under fruentimmerne; og de skulle ikke alene flytte og vande og fodre køerne, både når de var ude og inde, men de skulle også gøre rent i kostaldene. At muge i kostald var fruentimmerarbejde, og det skulle mændene dengang meget have sig frabedt. Heldigvis strejkede pigerne da tilsidst. Så det er længe siden, at mugningen blev mandfolkenes job, og de blir nok nødt til at beholde det lige så længe der er en ko på Falster. For fruentimmerne lader sig nok ikke længere kommandere med, sådan som de har gjort tidligere. Nu vil de helt anderledes snakke med og gøre som det passer dem bedst; så det er nok ikke nær så godt for de falsterske mandfolk, som det var i gamle dage.

Ude på marken skulle hørren passes. Den skulle luges; og når den var klar til høstning, skulle den så »ruskes« og lægges til tørre. Derefter skulle den så »rødnes« og blev til det formål lagt i en vandpyt, en møddingpøl el. lign. for at barkskallerne kunne løsne; men man skulle jo passe på at den ikke lå der for længe, for så kunne den rådne. Når den så havde ligget der tilpas længe, skulle den op og tørre igen, bundtes og lægges i hørhuset, indtil der var tid

Frøvntemmerarbæe i gamle Dave

I gamle Dave maade Frøvntemmerne aá Falsder jøe in ræsom Hov grovt Arbæe. De maade passe al Kretøvre paa nær Hestne. Køer aa Kale, Faar aa Svin aa Hæns aa Jæs aa Enjer vaa alsammen inje yvnjer Frøvntemmerne, aa de skaa æenne alene flødde aa vanje aa fovre Køerne, bue naa di vaa øve aa inje, men di skaa osse renjse i Kostalene. Mue i inj Kostal vaa Frøvntemmerarbæe, aa de skaa Mænjene den Ganj meje haa sæ fraabedt. Heldevis jovre Pierne da tæsidst Stregge, saa de æ lænje sien aa Muninjen ble Manjfolgnes Bestelninj, aa di faa nog osse Laa aa holle hinje lisaa lænje dæ æ æen Ko aá Falsder, faa Frøvntemmerne la sæ naa æenne lænjer komdere saan som di haa jovrt tilliere. Naa ve di aanjlinjs snagge mæ aa jøe lism de passer dom bæst, saa de æ naa æenne næ saa got faa di falsderske Manjfolg som de vaa i gamle Dave.

Aa æ Maarg vaa dæ Hørin. Han skaa lues, aa naa hanj vaa movt, skaa han rusges aa lægs tæ Tære.

Dærødder skaa hanj saa haa Vanj, aa hanj ble saa lavt ne i æen Vaning eller i inj Møtninj-pøl faa aa Skallerne kunje losne, men di skaa ju passe aá, aa hanne laa dæ faalænje, faa saa kunje hanj raanne. Naa hanj saa hae legg dæ tæpas naag, skaa hanj ju ob aa saa tære ijæn aa baandes aa inj i Hørhøvse, intæ de vaa Ti aa faa fat aá ham rejde faa Alvor. Aa saa skaa hanj ju

til at få fat i den rigtig for alvor. Så skulle den rives og brages og skættes og kæbes og hegles og kranses, inden den så endelig var færdig til at blive spundet. I de ældste tider brugte de håndbrager ved bragningen, men siden fik de klosbrager og i de allerseneste år, da der blev dyrket hør, var der mænd der tog rundt med maskiner, hvorpå de tilberedte hørren. Og de mænd blev kaldt hørsvingere.

Fruentimmerne havde jo også alt havearbejdet. De skulle grave og rive og luge, så urter, sætte kartofler, plante kål og sætte stager til humlerankerne. Om efteråret skulle humlen så skæres ned og plukkes og tørres og gemmes til brygningen.

Frugten gav heller ikke så lidt arbejde. Den skulle jo plukkes af træerne, og en stor portion æbler, pærer og sveskeblommer skulle skæres i stykker, stikkes og tørres, så der kunne være noget at ta' af, når den friske frugt var opbrugt; for dengang kendte man jo ikke til at købe tørrede sydfrugter, som vi gør nu. Og så sad kvinderne om aftenen i efterårstiden og skar hele store baljefulde æblestykker, så de kunne være parat til at blive puttet i ovnen om morgenen. Ovnene blev først hedet op, og når den var tilpas varm, hev de frugten ind. Men for at den kunne komme til at ligge jævnt, så måtte der en pige ind i ovnen for at lægge frugten til rette. Og det var en tortur at ligge derinde i den hede ovn. Et stort forklæde fik de over hovedet og et par vanter på hænderne og nogle gamle sække til at lægge knæene på for ikke at brænde sig helt fordærvet. Når frugtsækken blev stoppet ind, så der overhovedet ikke kunne komme en smule frisk lyft til dem, så var det rent forskrækkeligt. Jeg har snakket med en gammel kone, som havde taget den tur mange gange, og hun sagde: »Det var ligegodt et rædsomt øjeblik, når sækken kom ind i ovnmundingen. Da var det næsten som man skulle krepere.« Når de så endelig fik slæbt sækken ind til sig og bredt lidt af den kolde frugt ud, så dæmpede det jo noget på heden, men det var alligevel en hård omgang at være med til.

Most skulle de også lave: De kom pærer og æbler i et dybt trug, og så havde de en stor stang med en klods på til at støde frugten i stykker med. Stangen blev kaldt for en moststøder eller moststamper. Bagefter skulle mosten så presses,

føst braes aa skædes aa rivves aa hejles aa kæves aa kraanjeses, inj hanj saa enjli vaa fære tæ aa spinjes. I di ælste Tier brudde de Hanjbraer væ Braninjen, men sien feg di Klosbraer aa i de allerside Aar, da dæ ble dørge Hør, vaa de Mænj, som taa runt mæ Maskinner, vaa di tæberete Hørrin aá, Aa di Mænj ble saa kalle faa Hørsvinjere.

Frøvntemmerne hae ju osse al Havarbæe. Do skaa grave aa rivve aa lue, saa Øvrder, sædde lét Kantøfler, plande Kaal aa stae Haamle. Om Ødderaare skaa saa Homlins skærs né aa plaags aa tæres aa faasønnes hen tæ Brøgninjen.

Fraagden gaa heller æenne saa lét Arbæe. Hun skaa ju peles aa Træerne, aa en hel stovr Pulsjun bue aa Evle aa Pære aa Svesger skaa skærs aa stegs aa tæres, saa dæ kunje væe nove aa taae tæ, naa dænj raa Fraagt vaa faabi, faa dænj Ganj kenjde ma junne tæ aa køve tære Syfraagt, saan som vi jø naa. Aa saa sa di om Avdninjen i Ødderaarstien aa skaar hele stovre Ballefulle aa Evlestøgger saan saa di kunje væe aá ree Haanj tæ aa pudde i Bavninjen om Maarinjen. Bavninj ble saa heet ob, aa naa hanj vaa tæpas varm, hev de Fraagden inj. Men faa aa hunj kunje komme tæ aa legge i jævnt Lavvis, saa maade dæ æen Pie inj faa aa lægge hinje tæredde. Aa de vaa æen slem Taatøvr aa legge dæinje i dæn hee Bavn. Et stovrt Forklæe feg di aaer Hovee aa e Pa Vander aá Hænjerne aa nun gamle Sægge tæ aa læg Knæne aá faá æenne aa brænje sæ rent faadærrer. Naa Fraagtsæggin ble stobbe inj, saa dæ alre kunje komme æen Bedde fresg Laaft inj tæ dom, saa vaa de rent faaskrægle. Jæ haa snagge mæ æen gammel Kunne, som hae taae dædnj Tøvr monne Ganje, aa hunj saae: »De vaa lie e ræsmt Øjebæg, naa Sæggin kom i Bavnsgavve. Da vaa de mæssen, som ma skaa helt krapere«. Naa di saa enjli feg slævt Sæggin tæ sæ aa spret lét aa dænj kaale Fraagt runt, saa dæmd de ju nove aá Heeinj, men de vaa ju ligot haar Omganj aa væ mæ tæ.

Maast skaa di osse støe. Aa dæ kom di saa Pære aa Evle i et jvvt Trøv aa saa hae di inj stovr Stæ mæ inj Klos aá tæ aa støe Fraagden i Støgger mæ. Stainj ble kalt inj Maaststøer eller Maaststæmber. Baødder skaa saa Maasdin presses aá aa koms aá Anjgre, som ma saa kunje tabbe aa, naa ma velle dregge ham, aa dæ vaa monne, som hae Maast tæ lanjt hen aá Vin-

sis og kommes på ankre, som man så kunne tappe af, når man ville drikke den. Og der var mange der havde most til langt ud på vinteren, så de næsten ikke behøvede at brygge øl i den tid. Så de sparede meget på både malt og humle.

På bøndergårdene lavede de selv deres malt, og byggen kom så ind i køkkenet eller brygger-set og blev sat i støb i et stort kar. Der stod den så i 24 timer, så blev vandet tappet fra og byggen blev slæbt op på loftet, hvor den skulle ligge og spire. Når den så var »kommet«, som de sagde, så gned de spirene ud med hænderne og slæbte malten ned i skorstenen, hvor den skulle tørres på »køllen«, og når den så var branket, skulle den males. Kværnen som de malede på var to store sten, den øverste med en lang stang, der gik op i loftet; og så stod de og drejede med hænderne for at få kværnen til at dreje rundt. De kunne ikke være flere end to til at holde på stangen, men var det en stor portion der skulle males, så blev der sat et reb i stangen, og det trak så en tredie i, og det blev kaldt at trække rumpe. På samme måde malede de også gryn; og der skulle males mange gryn, for de spiste meget grød dengang.

Og så var der det at lave ost; og de skulle jo ikke alene lave ost, men de skulle også sørge for at samle kommen og få fat i osteløben, så det var ikke så helt let med alt det. Og alle lysene skulle de støbe. På bøndergårdene støbte de altid tre forskellige slags lys. De bedste var formlys, de sidste præsene.

Kartoffelmel skulle de ligesådan selv sørge for, hvis de ville have noget. De rev kartoflerne på et rivejern, og melet skulle så ved hjælp af en masse vand renses, og siden skulle det tørres og gemmes, så man kunne ha' både til rødgrød og stivelse.

Og de havde bier der skulle passes, og de skulle sørge for både at koge honning og lave mjød og få voks. Og der var også meget småarbejde, som ikke tog på kræfterne, men som tog tid, når det ene blev lagt til det andet.

Og så skulle de også samle urter: Perikum, malurt, hyldeblomster, salvieblade og flere andre slags, som de tørrede og havde at ty til i sygdomstilfælde; for dengang rendte de ikke sådan til doktor, lige så snart de fejlede en lille bitte smule, som vi gør nu. De hjalp sig selv

drinj, saa di mæsser slet ænne behøvde aa brøgge Øl i al dæn Ti, saa de spaarde ju meje bue aa Maalt aa Haamle.

Aá Bynjergaarene lave di sæl ders Maalt, aa Bygge kom saa inj i Køkne eller Brøgse aa ble sat i Støv i e stovrt Kar. Dæ staa de saa i 24 Timer, saa ble Vanje tabbe fraa, aa Bygge ble slævt ob aa Laade, vaa de skaa legge aa spire. Naa de saa vaa »komme«, som di saae, saa gne di Spirne øv mæ Hænjerne aa slævde de saa ne i Skaasteninj, vaa de skaa tæres aa Kølne, aa naa de saa vaa branjke der, skaa de maales. Kværnen, som de maale aa, vaa to stovre Sten mæ æn lanj Stanj, dæ jeg ob i Laade, aa saa staa di aa drejde mæ Hænjerne aa Staanjen faa aa faa hinje tø aa gaa runt. Di kunje kon væe tov tæ aa holle aa Staanjen, men vaa dæ inj stovt Slaamb, som skaa maales, saa ble dæ sat e Rev i Stanjen, aa di trag saa inj trere i, aa de ble kalt faa aa trægge Raambe. Aá same Maae maale di osse Grøn, aa dæ skaa maales monne, faa di spise meje Grø i di Tier.

Aa dæ vaa Aasdelavninjen, aa dæ skaa di junne alene lave Aasdin, men di skaa osse sørre faa bue aa samle Kommen aa faa Aasdeløvvin, saa dæ ble ænne saa helt lét væ al de. Aa ale Lysne skaa di støve. Aá Bunjergaarene støvde ma alti tre faaskællæe Slavs. Di bædde vaa Formlys, di nædde Speelys, aa sist kom Praasne.

Katøffelmel skaa di lisdan sæl sørre faa, ves di velle haa nove, aa di rev saa Katøflerne aa e Rivjærn aa Mele skaa saa ijæml inj hel Hov Vanj faa aa blie rent, aa sien skaa de tæres aa faasønnes hen, saa de kunje haa bue tæ Røgrø aa tæ Stivelse.

Aa di hae Bierne som skaa passes, aa di skaa bue faa aa kaae Hanninj aa lave My aa faa Vogse. Dæ vaa saa osse meje Smaaarbæe, som ænne taa aa Kræfderne, men som taa Ti aa ble tæ nove, naa de jænne ble lavt tæ de aant.

Aa dæ skaa di ju da saa pele Øvrder: Perrikum, Maløvrt, Hølleblomsder, Salvieblae aa flere aanjre Slavs, som di saa tærde aa hae aa taae tæ i Sydoms Tæfælle, faa dænj Ganj rænde dinne saan tæ Dogder lissa snar di fejle æn Bedde, saan som vi jø naa. Da jalb di sæ sæl mæ inj hel Del faaskællæe Høvsraa aa jæml di Læjeøvrder som di feg fra Maarg aa Have. Aa anjre Smaatinj vaa dæ saa osse aa støe ale Krøerier – bue Pævver aa Kanejl, Alehaanje aa Injefær i

med en hel del forskellige husråd og gennem de lægeurter, de fik fra mark og have. Og andre småting var der også som at støde alle krydderierne både peber, kanel, allehånde og ingefær i en morter. Og al deres sennep skulle de male i et træfad, som de tog på skødet, og så havde de et jernlod, som skulle rende rundt og knuse alle sennepskornene. Det bed gerne noget i øjnene, men det måtte de finde sig i.

I det hele taget måtte de gamle koner og pigerne gøre meget arbejde og ta' mangen en tøm på mange forskellige måder.

Men de beklagede sig ikke stort derover; og den ene var gerne kun gladere for at kunne gøre mere end den anden; og der var dengang en arbejdsglæde, som vi i vor tid kun kender meget lidt til.

inj Movrder. Aa al ders Sænæb skaa di maale i e Træfa, som di ta aá Skøe, aa saa hae di e Jærnlod, som skaa rænje runt faa aa knøvse Sænnebskovrnene. De be jærn nove i Øjnene, men de maade di finje sæ i.

I de hele taae maade di gamle Kunner aa Pier jøe meje Arbæe aa taae monne Tørne aá manne Maaer.

Men di beklade sæenne stovrt dæaaer, aa dæn jænne vaa jærne kon glare faa aa kunj jøe mer æn dæn j aan; aa dæ vaa dæn j Ganj æn Arbæesglæe, som vi i vor Ti kon kenjer meje lét tæ.

Registrering af artikler fra:

Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab. Fra Kvangård til Humlekule.

Registration of Articles from: Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab. Fra Kvangård til Humlekule.

Databases, Registration, Garden history, Articles, AGRIS, Denmark

Finn T. Sørensen*)

Artikler i »Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab. Fra Kvangård til Humlekule« er først og fremmest spændende faglig læsning for foreningens medlemmer men vel også for andre. Hvordan behandles artiklerne, f.eks. biblioteksfagligt, og hvilken interesse kan forfattere evt. have i dette?

Artiklerne behandler emner, der først og fremmest er af national interesse, men ofte bringes artikler af international karakter.

Inden for de sidste 30 år er det blevet almindeligt at registrere artikler og bøger i bibliografiske databaser, hvor oplysninger lagres og kan genfindes. Således har hvert fagområde sine databaser. Bibliografiske databaser er hurtige og nemme at »slå op i« fremfor opslag i trykte kataloger, indeks- og abstraktværker. Det er derfor vigtigt, at et »fag« sørger for at dets litteratur registreres i bibliografiske databaser.

Nationalt registreres artikler fra »Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab« i Dansk artikelindeks, i såvel det trykte indeks som i databasen. Internationalt registreres artikler fra »Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab« i FAO's jordbrugsdatabase AGRIS. Her oversættes den danske titel til engelsk, og der tilføjes engelske nøgleord. I AGRIS-databasen er registreret 35 artikler fra »Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab«. Inddatering til databasen AGRIS foretages af FAO's medlemslande og koordineres af FAO. I Danmark sker det på Danmarks Veterinær- og Jordbrugsbibliotek i Dokumentationscentret. Ud over AGRIS er der to internationale jordbrugsdatabaser, CAB (der bl.a. indeholder Horticultural Abstracts), der laves i England og AGRICOLA, der laves i USA. »Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab« registreres ikke i disse to databaser. Engelske havebrugshistoriske tidsskrifter registreres ikke i AGRIS, CAB og AGRICOLA.

Ud over at disse databaser benyttes til at finde faglige informationer, må

forfatterne være opmærksomme på, at databaser også benyttes til andre formål, som f.eks.: til at se hvor mange publikationer den enkelte har; fonde, der uddeler legater/priser kan undersøge kandidaters produktion; ved ansættelse af videnskabeligt personale, kan ansøgernes publikationsliste checkes i databaserne; ved evt. afskedigelse kan databaserne dokumentere manglende publikationslyst. Endelig benyttes databaserne til at sammenligne personer, institutters, universiteters og landes forskningsindsats.

Udskriftseksempel fra AGRIS-databasen fra Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab. Årsagen til de spanske og franske emneord i felterne DE³ til DE⁶ er at FAO's officielle sprog udover engelsk er fransk og spansk.

TI TITLE (ENGLISH): Cultivation on Amager: the combined horticulture and agriculture in Amager [vegetables, bulbs, Dutch influence].
OT ORIGINAL NON-ENGLISH TITLE: Amagerbruget: det kombinerede have- og landbrug paa Amager
AU AUTHOR(S): Rud, -A.M.; Therkildsen, -M.
SO SOURCE (BIBLIOGRAPHIC CITATION): Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab. Fra-Kvangård-til-Humlekule (Denmark). (1985). (no.15) p. 27-60.
NT NOTES: 22 ill., 15 ref.
PY PUBLICATION YEAR: 1985
LA LANGUAGE OF TEXT: Da (Danish)
CI COUNTRY OF INPUT: Denmark
DE¹ DESCRIPTORS: *denmark-; *fresh-vegetables; *kales-; *gardening-; history-; distribution-; cropping-systems; cultivation-
DE² DESCRIPTORS: crops-; economic-plants; economic-sectors; europe-; feed-crops; feed-crucifers; foods-; fresh-products; green-vegetables; horticulture-; marketing-; methods-; plants-; primary-sector; product-groups; scandinavia-; vegetable-crops; vegetables-
DE³ DESCRIPTORS: *dinamarca-; *hortalizas-frescas; *col-; *jardinaria-; historia-; distribution-; sistemas-de-cultivo; cultivo-
DE⁴ DESCRIPTORS: alimentos-; cruciferas-forrajeras; cultivos-; escandinavia-; europa-; grupos-de-productos; hortalizas-; hortalizas-plantas; hortalizas-verdes; horticultura-; mercado-; metodos-; plantas-; plantas-de-valor-economico; plantas-forrajeras; productos-frescos; sector-economico; sector-primario
DE⁵ DESCRIPTORS: *danemark-; *legume-frais; *chou-vert; *jardinage-; histoire-; distribution-; systeme-de-culture; pratique-culturelle
DE⁶ DESCRIPTORS: commercialisation-; crucifere-fourragere; europe-; groupe-de-produits; horticulture-; legume-; legume-feuille; methode-; plante-; plante-d'-interet-economic; plante-de-culture; plante-fourragere; plante-legumiere; produit-alimentaire; produit-frais; scandinavie-; secteur-economic; secteur-primaire
D1 PRIMARY SUBJECT CATEGORY CODE: B50; B
CC ALL SUBJECT CATEGORY CODES: B50; F01; B; F
CD TRANSLATIONS OF CATEGORY CODES: History; Crop-husbandry
UD UPDATE CODE: 1202
AN AGRIS ACCESSION NUMBER: 86-006045

DE¹: I dette felt er anført manuelt tilføjede engelske emneord fra en thesaurus, AGROVOC. En thesaurus er en hierarkisk opbygget ordbog. I dette felt må der kun stå emneord fra thesaurusen AGROVOC.

DE² er maskintilføjede engelske emneord ud fra emneordene i DE¹ og thesaurusen AGROVOC.

DE³ er spansk oversættelse af DE¹ feltet.

DE⁴ er spansk oversættelse af DE² feltet.

DE⁵ er fransk oversættelse af DE¹ feltet.

DE⁶ er fransk oversættelse af DE² feltet.

Forfattere af publikationer indenfor det havebrugshistoriske område skal som alle andre forfattere af videnskabelige arbejder være opmærksomme på denne form for registrering og særligt brugen af registreringerne. Offentliggør forfattere deres arbejder i tidsskrifter, der ikke registreres i databaserne, eller kun registreres i lidt kendte databaser, kan deres arbejder være vanskelige at finde for andre interesserede.

* Finn T. Sørensen, cand. hort. fra 1970 og lic. agro. i 1979 i naturstofkemi. I dag daglig leder af Det Veterinær- og Jordbrugsfaglige Dokumentationscenter ved Danmarks Veterinær- og Jordbrugsbibliotek.

Små meddelelser

Gammeldags havebrug på Frilandsmuseet.

Kursus jan.-mts. 1991 i have dyrkning og havekulturhistorie bl.a. med henblik på pensionisters deltagelse i retablering af de små kulturhistoriske haver i sommerhalvårene 1991 og 92.

På initiativ af museumsinspektør Mette Skougaard og museumsgartner Karin Borg, bistået af projektgartner Stig Claussen og med økonomisk støtte fra Nordisk Kulturfond foranstaltedes i årets første måneder et kursus for deltagerne i det dengang forestående, nu igangværende retableringsarbejde i Frilandsmuseets haver. De tilmeldte mødtes en gang om ugen for at høre et foredrag og dermed sætte sig ind i problematikken omkring sådant arbejde. Foredragene grupperedes om følgende tre hovedtemaer: Plantekundskab. Havens og haveplanternes kulturhistorie. De historiske havers plejeproblematik. Og emnerne hed:

En praktisk introduktion til plantekundskab. Ved statskonsulent Eyvind Thorsen.

Næring, vand og klima. Ved plantepatolog Frank Hejndorff.

Årets gang i haven. Ved statskonsulent Eyvind Thorsen.

Nytteplanter i bondens have. Ved museumsinspektør Helle Ravn.

Frugttræernes historie i Danmark. Ved pometmester Claus Larsen.

Planternes indførselshistorie i Danmark. Ved professor Johan Lange.

De små havers stilhistorie. Ved museumsassistent Mona Rasmussen.

Nationalmuseet og fremtiden. Ved museumsinspektør Bodil Busk Laur-
sen.

Trolddomsurter og lægeplanter. Ved lic.agro. Lise Tillge

Introduktion til Frilandsmuseet. Ved museumsinspektør Mette Skou-
gaard.

Ind imellem foredragene og især efter afslutningen af dem blev der afholdt ekskursioner, foranstaltet gruppearbejde og lavet praktisk arbejde i nogle af museets haver, vel at mærke dem der ellers ikke ville blive opdyrket på grund af museets manglende ressourcer. Havens faste medhjælperstab måtte ikke få den opfattelse at de havde fået konkurrenter, der kunne mindske mulighederne for gartnerens fortsatte ansættelse i Frilandsmuseet. Formålet er dels en hjælp til at haverne i Frilandsmuseet kan bestå fortsat, dels at åbne Nationalmuseet, herunder Frilandsmuseet for

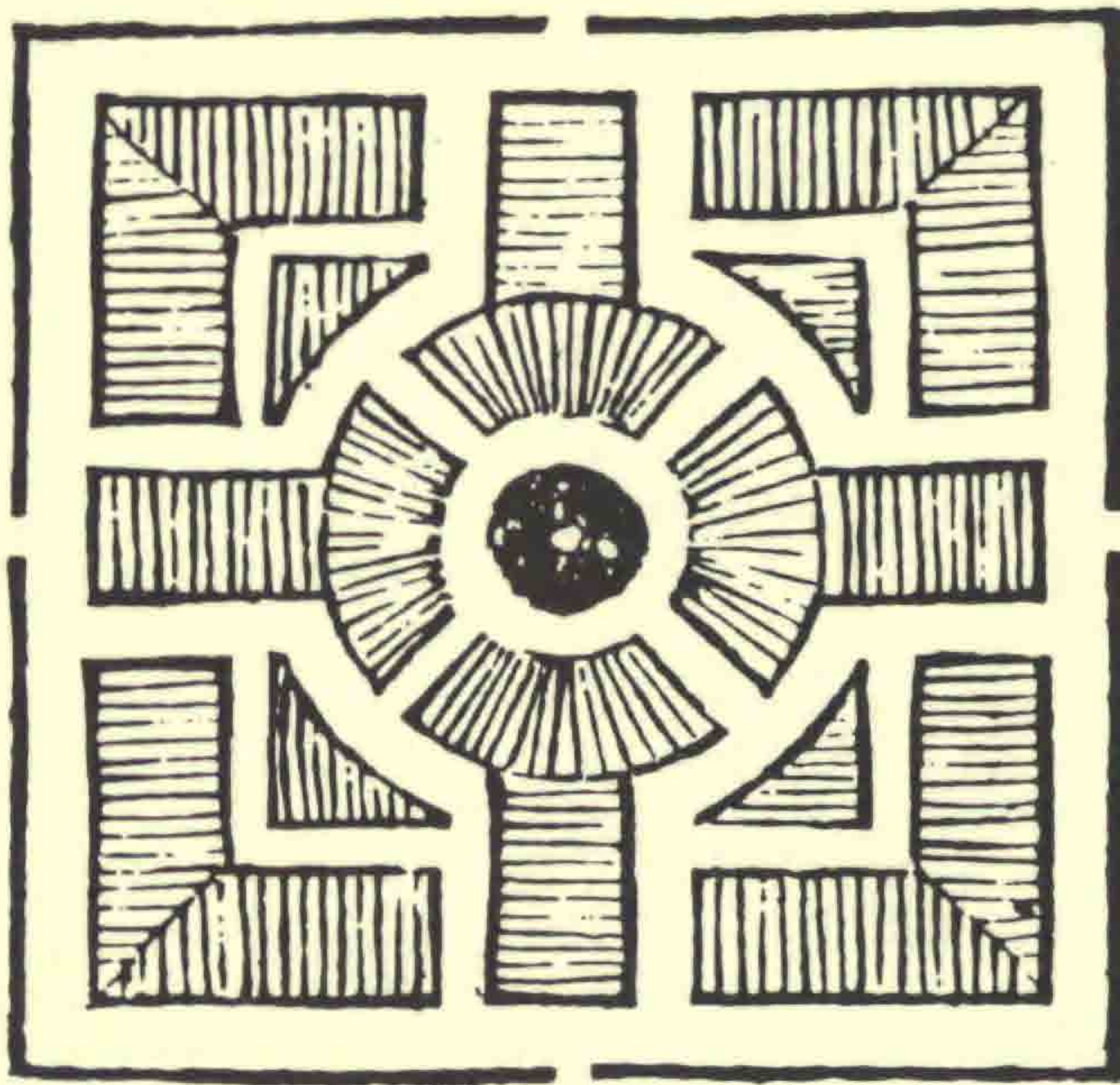
nye brugere og skabe muligheder for at bruge museet på nye måder og af ganske almindelige mennesker. Der stræbes i det mindste efter en ny formidlingsform, som skal skaffe Nationalmuseet og Frilandsmuseet nye aktive venner. Et meget væsentligt ansvar for projektets gennemførelse blev lagt på gartner Claussen, der 4 dage i ugen har vejledet 4 hold pensionister på skift i arbejdet med de stærkt forsømte haver. Planlægningen er som nævnt foretaget af Mette Skougaard og Karin Borg, der har kunnet støtte sig til Kolonihaveforbundet for Danmark, Ældrerådet i Lyngby-Tårnbæk og Tårnbæk Aftenskole samt Havebrugshistorisk Selskab, der på basis af gentagne medlemsekskursioner med åben kritik samt især ved fremskaffelse af et par store bevillinger har givet Frilandsmuseet lyst til at gøre noget ekstraordinært. Se iøvrigt ekskursionsberetningen for 25. maj.

Renæssancehaven i Den gamle By i Århus

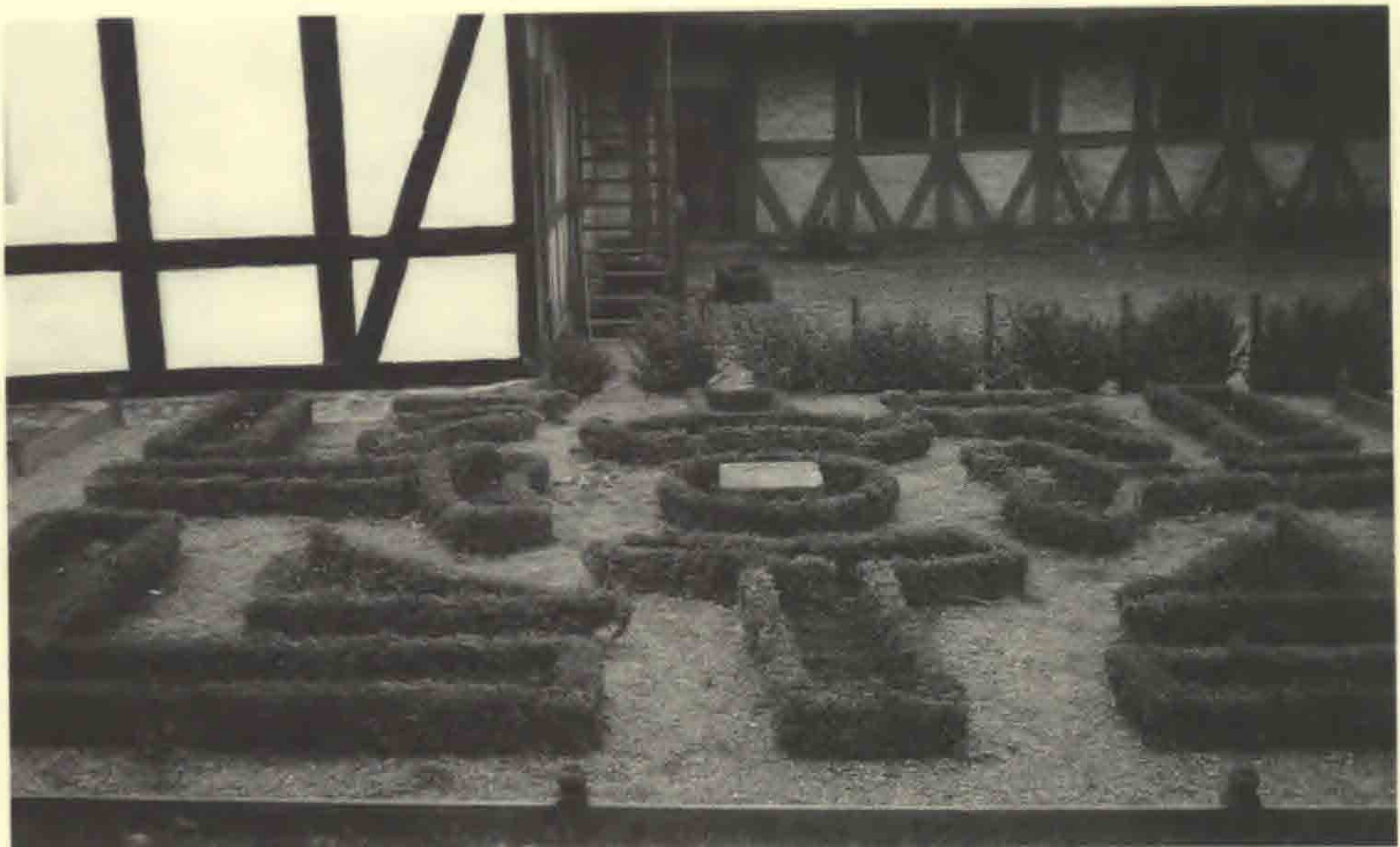
I 1914 blev den fra 1597 stammende borgmestergård i Århus, hjørnet af Immervad, revet ned og genopført i Den gamle By i Århus. I tilknytning til den blev der samtidig hermed anlagt en have, nærmest efter et Hans Rasmussøn Block-mønster og efter hans anvisning med buksbom samt som afgrænsning på tre af havens fire sider rødmaledede, kantstillede planker, forsynet med de Block-ske knapper, 10 ialt, dog ikke forgyldte, som Block ellers anviser. Denne have er nu efter ansættelsen af Gitte K. Røn som gartner blevet saneret, og de røde knoldbegonier og/eller forskellige sommervækster er afskaffet. Hans Rasmussøn Block gør i sin bog imidlertid mere ud af havens »Affritzning« end af beskrivelsen af indretningen, bortset fra plantning af hans elskede buksbom, der tegner mønstret. Man vakler derfor i Den gamle By, om kontrasten til det blege perlegrus i gangene skal fremhæves med stærkt farvet grus eller blot med bar jord eller en ganske lav, neutralt farvet, bunddækkende plante, evt. græs i buksbombedene i lighed med de senere, spinkle broderi- og knudeparterrer, eller om buksbomkanterne skal gøres så brede og markante, at mønstret alene er det bærende i det lille haveanlæg. De talrige noget bastante figurer hos Block kunne snarest støtte den sidste mulighed, når haven er så lille ($6\frac{1}{2} \times 7\frac{1}{2}$ m). Vi har i Danmark ingen originale parterrebede tilbage, rekonstruerede vel kun ved slotte og herregårde. Dertil kommer så nu et købstadshave-parterre, ligeledes kun en pastiche, om hvis udformning i detaljer vi yderligere er i tvivl.

Indførselshistorisk have i Hobro og Kolding

I forsommeren 1991 er der både i Hobro og Kolding, nærmere angivet Brygger Bies Have (køkkenhaven) og i Koldings Geografiske Have blevet

Dette delmønster i Hans Rasmussen Block, Horticultura Danica s. 43 fra hans plan over en firdelt have synes at være forbillede for parterrehaven i Den gamle By.

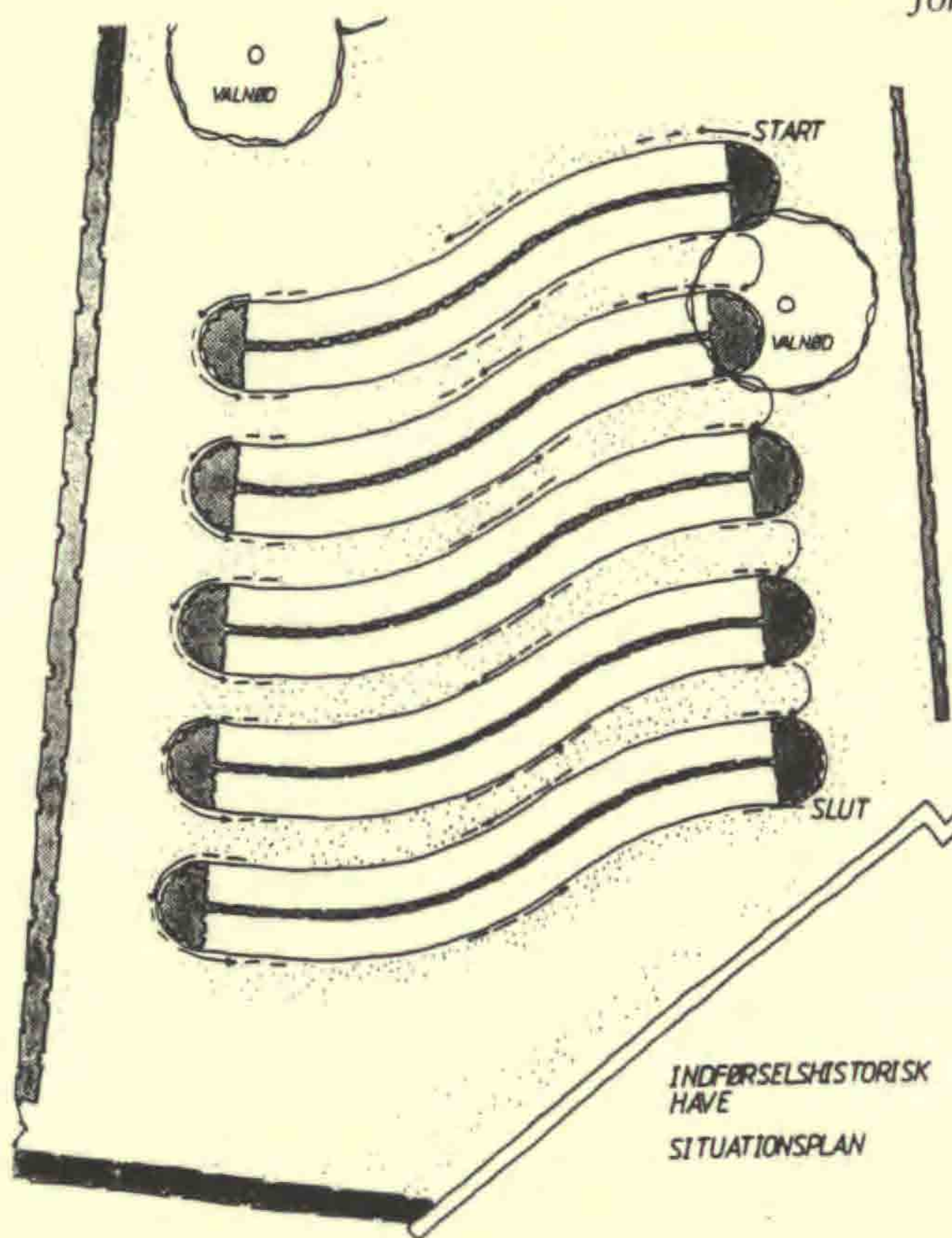

Den Block-inspirerede parterrehave ved den trefløjede borgmestergård i Den gamle By i Århus. Den yngste fløj af huset støder lige op til haven. Sokkel til et solur ses lige i midten. Bemærk de kantstillede, rødmalede omgivende planker.

anlagt en indførselshistorisk have efter forslag fra undertegnede; haverne er formodentlig de første af deres art i Danmark. Mit forslag bestod i en liste på 250 indførselsdaterede arter, omfattende ret almindelige planter, hvoraf de urteagtige kan dyrkes i et ret lille bed, mens de noget færre vedplanter må have mere plads. Havens størrelse, det snævrere udvalg af planter og havens anlægsgartneriske udformning blev helt overladt til kommunens folk. I Hobro er således i græs anlagt 5 store, ganske let S-svungne, parallelle bede, hver med en lav adskillende midterhæk af buksbom og foreløbig godt 50 plantearter, anbragt i kronologisk rækkefølge i bedene, begyndende i haveafsnittets nordvestre hjørne og sluttende i det nordøstre.

I Kolding er haven nok knap halvt så stor som i Hobro og anlagt som en urfjeder-spiral, hvor bronzealderen med ært og hestebønne er anbragt helt centralt og 1900-tallet i spiralens åbne ende. Artsantallet er ca. halvt så stort som i Hobro. Det lange, meget smalle spiralbed har en lav ligusterhæk som »bagvæg« og synes allerede godt fyldt op.

Johan Lange

Et tysk museum for havehistorie og havekunst

Nu får også Tyskland et museum for havehistorie. Ifølge Flensborg Avis fra den 14. maj er den tyske delstat Bayern ved at indrette det før så forfaldne torneroseslot med navnet »Fantasie« i Donndorf til formålet. Det ligger nogle få kilometer vest for festspilbyen Bayreuth. Det gamle slot blev påbegyndt af markgrevinde Wilhelmine og var færdigt i 1765. Staten har nu købt slottet og er ved at istandsætte det for et stort beløb. Også den gamle park vil delvis blive rekonstrueret i den oprindelige rokokostil.

Det nye museums opgave bliver at vise den formale udvikling og selskabelige funktion af de gamle herskabelige haver, helt fra begyndelsen og op til vor tid. Det skal ske ved at udstille historiske havefremstillinger som maleri, og grafik, eller som vægtæpper og haveplaner. Desuden med en samling porcelæn, dekoreret med havemotiver. Og endelig haver i fugleperspektiv og modeller. Man vil selvfølgelig også vise typiske have- og parkskulpturer, originale eller kopier.

Den såkaldt »Hvide Sal« i slottet vil efter planen blive benyttet til havehistoriske arrangementer, til udstillinger og kongresser, så slottet derved bliver et levende centrum for havekulturelle aktiviteter i Bayern.

Der sigtes herved på et bredt haveinteresseret publikum, for eksempel vil skoleklasser som led i historieundervisningen af kyndige vejledere blive vist rundt i det nye havemuseum for at vække deres interesse for de historiske haver og de havekulturelle mindesmærker.

Ledelsen af det nye havemuseum vil blive overdraget til Bayerns statslige forvaltning af slotte, haver og søer, som også tidligere har passet og administreret ejendommen og haven.

Asger Ørum-Larsen

Havebrugshistorisk dagbog okt. 1990 – sept. 1991

ved A. Ørum-Larsen

- Jan. 1991   Restaureringen af Sophienberg Slot i Rungsted med Eigtved's bygning og barokhaven tildeles æresdiplom af den europæiske fredningsorganisation Europa Nostra.
13. febr.   Et seminar med svensk og dansk deltagelse afholdes på Alnarps Institutionen för landskabsplanering om en delvis rekonstruktion af Tycho Brahe's have på Uraniborg, Hven.
- 25.-26. maj   Dansk Bonsai Selskab afholder en udstilling af Bonsai planter i Haveselskabets Have på Frederiksberg.
15. maj   Rungstedlund – huset og parken indvies som museum og museumspark for Karen Blixen.
- 14.-20. juli   Et kursus i historisk havekunst afholdes på Krogerup Højskole, Rungsted. Der var stor tilslutning.
- Aug.   Istandsatte gamle barok-havevaser, fundet i tårnkælderen på Sønderkov Slot ved Brørup, udstilles. Renæssance-slottet er under restaurering og vil blive indrettet til egnens lokalhistoriske museum.
1. aug.   Den mere end 100-årige gamle Havebrugshøjskole Vilvorde, oprindelig Charlottenlund, flytter fra Tølløse Slot (siden 1981) til Roskilde. Slottet og skolebygningerne m.m. indrettes i stedet til ca. 140 privatboliger.
25. aug.   En udsendelse om havekunstens historie og havekulturen i Danmark sendes fra DR PI. i serien Fagbogsmagasinet.
- 9.-15. sept.   En udstilling: Fotografier fra Haveselskabets Have – Før og Nu – vises i Brøndsalen.
13. sept.   Herunder afholdes en reception for Steen Estvad Petersen's nye bog, Paradiset – Den islamiske have, Borgens Forlag.

Bibliografi: okt. 1990 – sept. 1991

ved A. Ørum-Larsen

Hasse Haugaard: De gamle træer. Det varede 40 år at tegne træernes historie – Politikens Magasin 14. okt. 1990.

Else Marie Bukdahl: Wiedewelt's mindestøtter i Jægerspris – Tidsskriftet Skala, Nordisk Magasin for Arkitektur og Kunst – nr. 22 – 1990.

Palle Birkelund: Planter og porcelæn – kronik i Skalk nr. 5 – 1990.

Claus M. Schmidt: Det kinesiske Lysthus – om Vilhelm Wohlert's restaurering – en kunsthistorisk kritik – Arkitektur nr. 7 – 1990.

Hans Preisler: Historiske roser – Havebladet nr. 5 – 1990.

Malene Hauxner: Troels Erstad's havekunst – Landskab nr. 71 – 1990.

Poul Erik Tøjner: Godt gemt kulturskat – (om Mindelunden i Jægerspris) – Weekendavisen 23. nov. 1990.

Steen Estvad Petersen: En kongevej i sølvbryllupsgave – (om vejen op til Fredensborg Slot) – Weekendavisen 21. dec. 1990.

Sir Julian Paget: Trip to Denmark 15.-24. aug. 1990 -(referat af engelske haveinteresseredes ekskursion til historiske haver i Danmark) – Garden History Society's Newsletter nr. 31.

Inge Methling: En verden af symboler fortæller historie om mennesker og tid – (om gravminder) – Politikens Magasin 23. dec. 1990.

Ulrich Söchting: Alrunens rod – myte og sandhed – Haven nr. 2 – 1991.

Joan Jacobsen: Ovale haver skal fredes – (om C.Th. Sørensens kolonihaver i Nærum) – Politiken 14. april 1991 – også i Søllerød Tidende 19/3 og Havebladet nr. 3 1991.

Poul le Fevre Jacobsen og Jette Mauritzen: Renovering af Gram slotspark – Landskab nr. 5 1991.

Jesper Laursen: Tangdiger – Haven nr. 5 – 1991.

Finn Edward (red.): Danske haver – billedværk, fotograferet af Max Svenningens – Forlaget Havebøgerne – Brønshøj 1991.

Helle Borup: C.Th. Sørensen – Curriculum Vitae. Kunstakademiets Arkitektskole – Landskabsafdelingen. København 1991, se uddrag ovf.

Birthe Lauritzen: Nye tider i Dronningens have (i Fredensborg) – Berlingske Tidende – Bolig – 2. juni.

Marianne Hansenius: Melstedgård – en museumshave – Haven nr. 6/7 1991.

Birthe Lauritzen: Planternes vej til de danske haver. Kolding og Hobro planter kapitler fra indførselshistorien – interview med professor Johan Lange – Berlingske Tidende 4. sektion – 9. juni 1991.

Kjeld Vindum: Arkitekten – gartneren – fotografen. Om Arne Jacobsen og det grønne – notater – Arkitekten nr. 8 1991.

Birthe Lauritzen: Dronningens private have – (om Fredensborg slotshave) med fotos af Ruddi Christensen – Mad & Bolig Magasinet nr. 2 – sommer 1991.

Anders Grøndahl: Karen Blixens blomster – med fotos af Steen Eiler Rasmussen – Mad & Bolig Magasinet nr. 2 1991.

A. Ørum-Larsen: Denmark bibliography – The Garden History Society: Newsletter 32 – 1991.

Ann Vibeke Knudsen: Om havekultur på Bornholm – artikel i årbogen fra Bornholms Museum 1989-1990 – introduktion til den permanente udstilling på Erichsens Gård i Rønne om Bornholms havekultur, se anmeldelsen ndf.

HS: Bornholmske haver – om havekultur på Bornholm – Posten 13 – omtale af ovenstående artikel.

Asger Klougart: Hortus Clusianus – en historisk have i Holland (Leiden) – Haven nr. 9 – sept. 1991.

Peter Wagner: Den botaniske have ved Amalienborg – Oeders, Eigtveds og Thurahs projekter – Årsskriftet Architectura 13.

Steen Estvad Petersen: Paradiset – den islamiske have – Borgens Forlag 1991.

John Rifbjerg: Paradisets have lå på Arabiens jord – Bogværk om den arabiske havekunst – en betingelse for overlevelse – Politiken 19. sept. 1991.

Anmeldelser

Berigtigelse til en boganmeldelse i 1990-nummeret.

Peter Hayden: Biddulph Grange var anmeldt af Annie Christensen, ikke A.Ørum-Larsen. Vi beklager fejlen.

Clemens Alexander Wimmer: Geschichte der Gartentheorie. 1989 – 486 sider – kr. 330,-

Clemens Alexander Wimmers værk er den første egentlige antologi om haveteorier eller haveideer, der er udkommet. Ifølge forfatteren selv er den ikke fuldstændig, og vil derfor blive fulgt af forbedrede udgaver eller andre antologier, fordi disse i fremtiden vil blive nødvendige håndbøger for dem, der seriøst interesserer sig for havens historie, og som beskæftiger sig på den ene side med haverne på den anden med haveteoriene.

Et historisk haveanlæg er næsten altid blevet forvansket gennem tiderne, og det giver derfor ikke noget præcist billede af haveskaberens oprindelige intentioner, ja allerede ved anlæggelsen af haven fik den ofte en form, som ikke helt var hans hensigt. Heller ikke en gammel haveplan, som aldrig blev gennemført, kan give et korrekt indtryk af planlæggerens grundlæggende idé, hvis han ikke selv har knyttet kommentarer til tegningen. Det er næsten aldrig sket.

Havehistorikeren må derfor vende sig til samtidens haveteoretiske værker for at kunne give et korrekt billede af anlæggets kunstneriske eller havekulturelle ideer.

De fleste havehistorikere beskæftiger sig sjældent med haveteoriene, højst med dem, som bekræfter deres egne yndlingsideer, og næsten aldrig på en systematisk måde.

Værkerne, der gennem tiderne behandler haveteoriene, findes spredt på Europas biblioteker og er vanskelige at finde, eller uhyre kostbare at fremskaffe i nyere udgaver. Forfatteren gør her opmærksom på, at en fuldstændig international haveteoretisk bibliografi endnu ikke findes og er meget ønskværdig.

Det er for at afhjælpe disse vanskeligheder, at forfatteren har udgivet denne antologi over haveteoretiske ideer, som stammer fra Italien, Frankrig, Nederlandene, England og Tyskland.

I den første del af bogen behandles ca. 50 europæiske haveteoretikere

på en bevidst ensartet måde. Først kommer en kort biografi, derefter kildens (bogens) udgave. Så følger en neutral gengivelse af selve teksten, og derefter oplyses om andre bøger, som skriver om pågældende forfatters haveteorier. Herved opnås en ensartet fremstilling, der gør det lettere at sammenligne de forskellige haveteorier.

Ved kildevalget var kriteriet nyhed og fuldstændighed afgørende. Der ved bortfaldt f.eks. korte tidsskrift-artikler.

Fra antikken til renæssancen gaves der ikke egentlige haveforfattere, og haverne eller teoriene blev kun omtalt i andre sammenhænge, f.eks. i bøger om landbrug eller planter (botaniske værker). Forfatterne var heller ikke specialister, men universal-lærde.

Først i det 16. årh. specialiserer forfatterne sig, og der opstår en monografisk havelitteratur, for det meste skrevet af læger.

Først i det 17. årh. kommer arkitekter og gartnere ind i billedet. De har tidligere været hæmmet af deres ringe sociale stode.

I 18. årh. blev haveæstetikken et almindeligt interesseområde, så fagfolk næsten forsvandt i mængden. De fleste forfattere var da digtere, navnlig i England. Og endelig i det 19. årh. fik havespecialister af erhverv overtaget, dog i konkurrence med arkitekter.

De første forfattere, der skrives om i antologien er den romerske Marcus Terentius Varro (116-27 f.K.), Gaius Plinius Caecilius Secundus alial Plinius den Yngre (61/62-113 e.K.) og Pietro de Crescenzi (1233-1321).

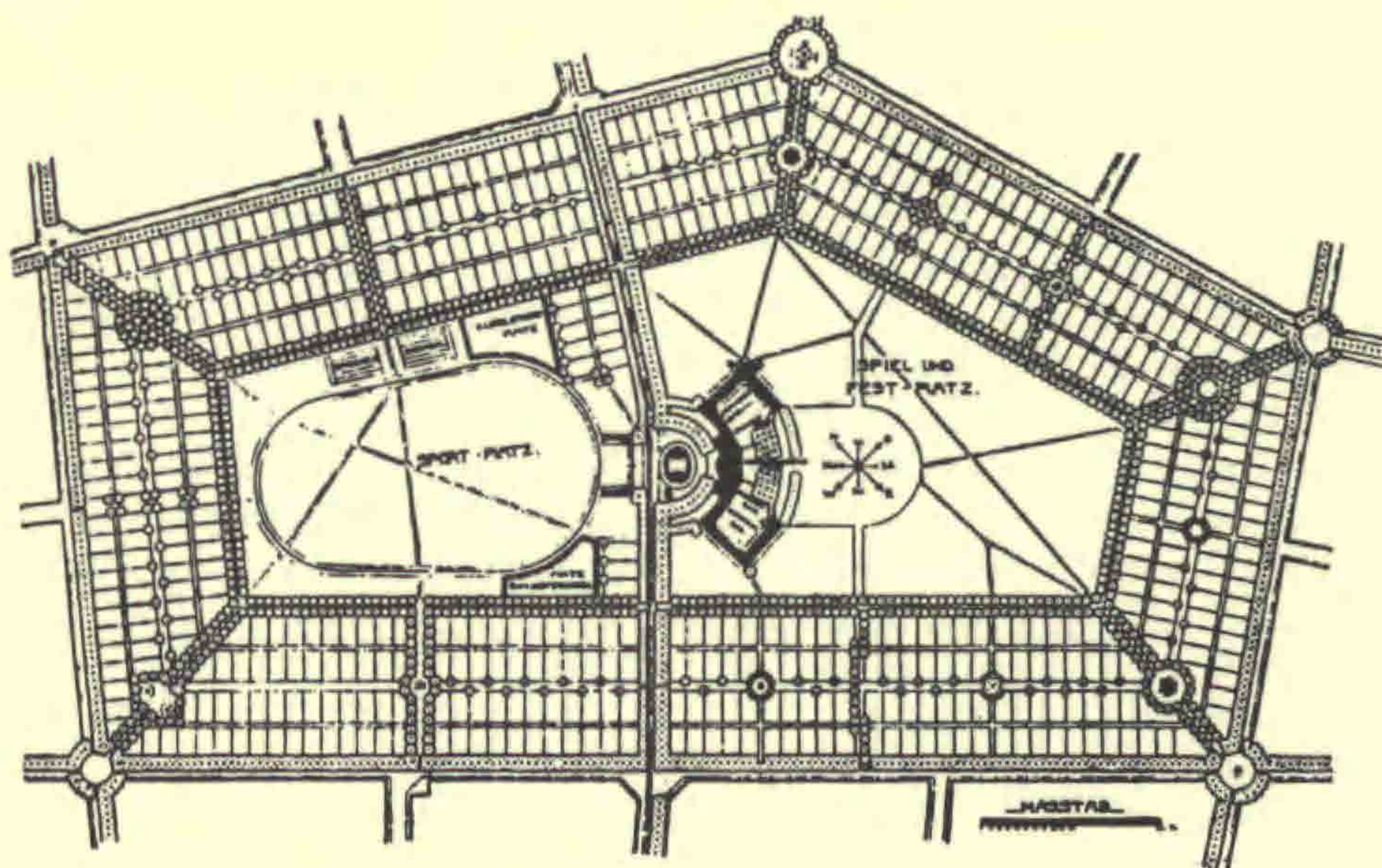
Mange navne dukker frem, som man ikke før har kendt som haveteoretikere, f.eks. Charles Estienne og Noel Antoine Pluche. De havekunstnere, som ikke har efterladt sig en haveteoretisk linie, nævnes selvfølgelig ikke, f.eks. Le Notre og Lancelot Brown. De sidste af de 50 navne er Leberecht Migge (1881-1935), Henry Maas (1880-1946) og Garret Eckbo (1910-).

Anden del af bogen har overskriften Resultater (Ergebnisse).

Haveteorierne udvikler sig på mange planer, så de kan ikke opfattes efter et enkelt synspunkt. Haven var til vekslende tider bestemt af religiøse, moralske, repræsentative, feudale, pittoreske, kapitalistiske, landskabelige, økologiske, geometriske, nationalistiske og stoflige synspunkter og var ikke entydigt det ene eller andet.

På enkelte afsnit af havehistorien kan dels iagttages en bølgebevægelse mellem to poler, dels en jævn udvikling i en bestemt retning. Tvingende uforanderlige lovmæssigheder er ikke til at fastslå. Forfatteren ser derfor ingen berettigelse i at rubricere havehistorien under faste perioder. Undersøgelser med hensyn til alle aspekter fører heller ikke til nogen afsluttende erkendelse, men er den bedst mulige tilnærmelse til det virkelige forløb af havehistorien.

I 18 afsnit behandles derefter de forskellige aspekter af haveelementerne

Harra Maass' idealplan til en fremtidig folkepark med kolonihaver.

meget grundigt. Det vil føre for vidt her at komme ind herpå. Her er nogle få af dem: Æstetik – kunst og natur – videnskab – historie – stil – form osv.

Om begrebet stil skrives, at det først sent kom til. Sålænge udviklingen forløb brudløs, fandtes stilbegrebet ikke. Det nævnes først i det 18. årh. i forbindelse med nationalitet i haven, f.eks. »efter engelsk model«, »kinesisk måde« osv. Repton skriver i 1795 om græsk, gotisk og kinesisk stil. Digteren Walpole er den første, der bevidst i 1771 skriver om stil i haven.

I afsnittet Kunst og natur gør forfatteren meget filosofisk rede for de indviklede og vekslende forhold i synet på natur og kunst i haven.

Først sent sættes begrebet kunst i forbindelse med haveanlæg. Antikken kendte det ikke, heller ikke middelalderen, hvor alt såvel kunst som natur betragtedes som skabt af Gud. I renæssancen begynder man at fornemme den selvstændige værdi af kunsten, men haven anses dog ikke som et kunstværk, men kunstfærdigheden stiger.

Under manierismen begynder man at indføre naturelementer i haven (grotter – vildnis osv.). I barokken nøjes man ikke med det, men ønsker at overtrumfe naturen og bringe en geometrisk orden i den.

Den første, der stiller havearkitekturen lige med de andre kunstarter som maleri, poesi og bygningskunst, er Jean de La Fontaine (1671).

I det 18. årh. diskuteres havespørgsmål som aldrig før og siden, f.eks.

haveplanlæggerens rang blandt andre kunstnere, ja landskabsgartneren vurderes højere, fordi han arbejder med naturens egne materialer. Noget nyt kommer også ind, idet man nu begynder at skelne imellem det æstetiske og mere praktiske indenfor anlægning af haver.

Under Romantikken bliver kunsten sideordnet med naturen, og tilnærmelsen til den når sit højdepunkt. I slutningen af 19-hundrede-tallet bliver haven en del af boligen og tjener derfor ikke mere som egentlig naturoplevelse, da denne nu kan besøges direkte takket være bilen. Geometriske former anses derfor igen som hørende til haven, efter at de har været bandlyste under romantikken. Landskabet er nu det område, hvor kunst og natur mødes, betegnelsen havearkitekt mister noget af sin værdi, man foretrækker fagbetegnelsen landskabsplanlægger. I vor tid er landskabet under stigende ødelæggelse og forurening, noget planlæggerne endnu ikke har kunnet forhindre, og samtidig nærmer disse sig naturvidenskaben på bekostning af æstetikken, idet der stilles samme fordring til haven og landskabet. Desuden vender man sin interesse til de gamle havekunstneriske anlæg, som nu i vor tid restaureres og vedligeholdes med national iver.

Med disse påstande slutter Wimmer afsnittet Kunst og Natur i sin meget læseværdige bog *Geschichte der Gartentheorie*. Værket, der er på 486 sider, er illustreret med billeder, taget fra de omtalte haveteoretiske bøger, og det afsluttes med en alfabetisk liste over »sekundær-litteratur«, samt et sagregister. Det meget teoretiske stof er grundigt og systematisk behandlet, som kun en tysker kan gøre det og er derfor tung, men meget spændende læsning. Antologien udkom i 1989 på et meget anerkendt tysk videnskabeligt bogforlag, Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt.

A. Ørum-Larsen

Ann Vibeke Knudsen: Om havekultur på Bornholm

1991, 32 sider, kr. 30,-

Særtryk af årbogen fra Bornholms Museum 1989-90

En rigt illustreret afhandling, der synes at have udtømt alle tilgængelige trykte kilder til havebrugets historie på Bornholm. Desværre er det bornholmske kildespring til have- og have dyrkningskundskab yderst fattigt indtil engang i 1700-tallet; og rigt flyder kilderne først fra 1839, da Fr. Thaarup udgav beretningen *Bornholm Amt samt Christiansø*.

At man til en vis grad kan slutte sig til, hvad bornholmerne dyrkede i middelalderen ved at studere reliktpanter fx på Hammershus, er velkendt. Nutidige botanikers studier i den retning har forfatterinden dog ikke udnyttet, men derimod en meget ældre kilde, idet der netop på Hammershus fra 1719 til 1726 boede (til dels som straffefange) en tysk læge J.C.Dippel, der i de senere år af opholdet praktiserede på øen. Noget

skriftligt fra Dippel selv foreligger ikke. Men ifølge amtmand Urne indsamlede og brugte han i sin praksis de lægeurter han fandt; og samme amtmand opregner en lille række af de af Dippel benyttede lægeplanter, hvoraf dog en stor del er vildtvoksende og altså oprindelige i landet. Bortset fra malurt nævnes mærkelig nok ingen af de reliktpanter, der endnu i 1960'erne stod mange steder, især på Hammerhus-området. Nu er der, takket være turistslid og fåregnav næppe andre tilbage sidstnævnte sted, end tandbæger, malurt, filtet kongelys, kalmus og læge-kulsukker og så med års mellemrum bulmeurt, når der har været foretaget udgravning eller andre former for jordflytning.

Fra 1700-tallet haves forskellige vidnesbyrd om mange og til dels anseelige haver i Rønne og enkelte mindre byer, mens det var sløjt på landet.

Meget bedre blev det i 1800-tallet, ganske særlig med H.C. Kofod på Graneli i Åker. En anden foregangsmand var plantør Julius Hansen, hvis have fra 1882 stadig eksisterer, nemlig ved traktørstedet Bolsterbjerg i Almindingen 1½ km fra Årsballe. Stedet betegner sig »Botanisk have med dyr« (æsler, papegøjer osv.), og for dendrologer er der en hel del gode til dels særdeles høje træer samt buske og ganske få urter, men ikke en eneste etiket.

Blandt 1800-tals-haverne kan fremhæves Melstedgårds have nær Gudhjem og særlig Erichsens gårds have i Laxegade i Rønne, hvor der i år har været en lille udstilling om havevæsenets historie på Bornholm, arrangeret af forfatteren til den her omtalte afhandling og med de samme billeder, se bibliografien ovf.

Ann Vibeke Knudsen, Niels-Holger Larsen og Lars Kærulf: Erichsens Gård i Rønne.

Mange fotos ved de to sidste forfattere. Blomstertegninger ved Bent Kaas. Botanisk konsulent Johan Lange. 48 sider. Udgivet af Bornholms Museum 1990.

Aldrig før har man set så mange blomsterbilleder, både farvefotos og (et par) malerier samt stregtegninger (54 stk.) i en købstadsmuseumspublikation som i dette smukke værk i stort kvartformat, hvor der heller ikke er sparet på (farve)billeder af anden art, både i halv- og helsideformat og mindre; dertil gengivelser af både Zartmann- og Holger Drachmann-malerier og -tegninger; endelig mange arkitekttegninger af huset, som er grundigt historisk belyst, mens den personalhistorie, der knytter sig til huset og dens nærmeste omgangskreds ligeledes er behandlet.

Hovedpersonen og pater familias er prokurator Thomas Erichsen 1806-86, der oprettede Bornholms første boglade, indrettede et lejebibliotek og blev kancelliråd. Gennem sønnens ungdomsven fra samme by, Kr. Zart-

mann, den senere så berømte maler, blev bekendtskabskredsen udvidet til Holger Drachmann, der som bekendt også var maler. Han blev, ligesom lidt tidligere Kr. Zartmann, vildt betaget af den unge, lidt naive skønhed Vilhelmine Erichsen, den næst yngste af kancellirådens syv døtre, og blev tre år senere gift med hende, et ægteskab der kun holdt i tre år.

Selvom solstrålehistorien om vor store (og noget flyvske) digter har gjort Erichsens Gård en tak mere spændende, så er stedet interessant nok i sig selv, takket være den fine samling indbo, der står så godt som urørt siden Th. Erichsens dage. Stedet blev i 1950 købt af og drives af Bornholm Museum. Kustode er Lis Jacobsen, der passer særdeles godt på stuerne. Men ligesom førstangførte forfatter til bogen om Erichsens Gård erklærer hun, at det de betragter for det vigtigste ved stedet, det er haven fremfor stuerne. Haven har da også fået en renæssance, og der gøres meget for at holde planterne korrekt etiketteret og for kun at dyrke de tidsskorrekte planter i haven.

Interessen for denne side af plantekundskaben ytrer sig i anførelsen af planteindførsels-århundrede eller -tidsrum både ved hver enkelt stregtegning af de 54 planter og nogle af farvebillederne.

Datering af planteindførsler har næppe til dato kunnet træffes i noget andet populært skrift, selv ikke i så forholdsvis lille omfang som her.

Ved hjælp af en efter latinske navne alfabetiseret liste bagest i bogen skulle det også være muligt om end med lidt besvær at finde frem til, hvor hver af de ialt 160 plantearter (sjældnere -sorter) står i haven, takket være en plan over haven (med indføjede numre) forrest i heftet.

Af bemærkelsesværdige planter i haven kan nævnes den i 1991 rigeligt fruktificerende og langt ud i gaden rodskydende skyrækker, *Ailanthus altissima* og den ifølge S.Ødum 1977 s.380 over 10 m høje asiatisk daddelblomme, *Diospyros lotus*, langt den største i Danmark. S.Ø. Angiver Laxegade 10 i stedet for (korrekt) nr. 7 som stedet, hvor den vokser.

Enkelte detaljer i teksten giver på anden måde et historisk perspektiv.

Det oplyses således s.37, at Thomas Erichsen var ivrig feltbotaniker og fandt tre bregnearter, der dengang var nye for Danmark; det oplyses ikke hvilke. Ligeledes var det ifølge familietradition Erichsen der som den første fandt *Anemone apennina pallida* på Bornholm, nemlig ved Østermarie. I Langes flora 3. udgave 1864 kendes den ikke; men i 4. udgave fra 1886 anføres Østermarie-fundet at være meddelt af en Westh, der efter navnet at dømme kan være en svoger(søn) til Erichsen; fru Erichsen var født Westh. Erichsen indplantede materiale fra Østermarie i sin have, hvor den findes endnu som nr. 5 i listen. Også som grønsagsdyrker blev kancelliråden kendt og af den grund kaldt (kan)selleriråden.

Johan Lange

Ekskursioner

Frilandsmuseet i Lyngby den 25. maj 1991

Selvom besøget var det fjerde i Havebrugshistorisk Selskabs 21-årige levetid, imødeså vi ekskursionen med særlig spænding, fordi museet på det sidste havde fået to store bevillinger, den ene gennem vort eget selskab, den anden fra Nordisk Kulturfond, søgt af Frilandsmuseets havers to ledende damer, museumsinspektør Mette Skougaard og museumsgartner Karin Borg. Til at varetage Kulturfondets penge og ganske særlig lede det daglige arbejde med det specielle projekt var gartner Stig Claussen blevet ansat. Ekskursionen blev derfor indledt med en (indendørs) redegørelse fra hver af de tre nævnte:

I Kort gennemgang af Frilandsmuseets historie og baggrunden for haver og landskaber i museumsparken, ved Mette Skougaard.

II Hvordan donationen, skænket gennem Havebrugshistorisk Selskab dels fra Tuborgfonden, dels fra privat donator, er blevet anvendt og i almindelighed om gartnerarbejdet på museet, ved Karin Borg.

III Om kulturfondprojektet Gammeldags Havebrug på Frilandsmuseet, ved Stig Claussen.

Efter godt en times forløb blev rundturen i parken indledt. Det blev gjort os klart, at der måtte skelnes skarpt mellem to reableringsprojekter: 1) Det der blev foretaget af Karin Borg og hendes i forvejen ansatte mandskab, støttet af de af vort selskab skaffede midler. 2) Det af Stig Claussen ledede kulturfondprojekt. Og vi forstod, at det drejede sig om de allerede for et par år siden af administrationen opgivne haver, nemlig True, Nørre Sejerslev, Vemb, Halland, Pebringe og Bornholm. Bortset fra Bornholm (Damaskegården, Østerlars sogn), der er ret nyanlagt og derfor nogenlunde (men bestemt ikke mere), var de øvrige fem nået til et stadium i nedbrydningen, der var rystende slemt. De øvrige haver ligger ret åbent og tæt ved en hovedrute gennem parken og er derfor holdt nødtørftigt igennem de senere år. Vi kunne konstatere at der i begge grupper af haver var sket fremskridt, der selvom disse har været lovlig længe undervejs (der blev ikke just handlet prompte efter vor meddelelse om bevillingen i december 1989) dog var markante og lovende. Det må her tages i betragt-

ning, at visse plantearter kan være vanskelige at fremskaffe i de korrekte former, og især at Frilandsmuseet ikke råder over en planteskole, hvori egne arter og typer ellers kunne opformerer, ligesom der ikke ofres noget på gødskning og jordfornyelse.

Af enkelte detaljer kan nævnes: I Dannemare-haven lever stadig i bedste velgående tvebo galdebær, læge-stenfrø og læge-alant fortrinsvis i hegnene uden for de rengjorte områder, både her og der desværre også mørk kongelys, der må betragtes som ukrudt og bør fjernes. I Lundager-haven er fuchsia-kanten fint genskabt og lavendel-hækkene og mange krydderurter har det godt; men humle- og rosen-bedene er stærkt hullede. Kirke-Søby gav jeg mådelig i 1990, men haven har naturligvis bedret sig noget i det forløbne år, fx hvad buksbom-hækkene angår. Urtebedene var dog stadig tyndt besat i august 91, bl.a. bevokset med hungerdild, roserne var sølle og stor nælde skyder op i frugtbuskene. Sådant gammelt flerårigt ukrudt plager også Årup-haven, hvor man dog har gjort sig megen umage med humleranker klatrende på nedhængende halmsimer.

Dette var tilfældigt valgte eksempler på den bedre del af haverne, som aldrig har været egentlig opgivet. Af de helt afskrevne men nu reddede haver (takket være en lille stab af frivillige pensionister under Stig Clausens ledelse) skal nævnes Pebringe, hvor de fire kvadratiske buksbombede er (næsten) rengjort og indtil videre fri for kræge-rodskud og kun stedvis hullede. Men kulturplanteudfyldningen i buksbombedene er endnu i august 91 meget mangelfuld: to dårlige juleroser og et par sæbeurter. I urtebedet er der kun grønkål. I Østerlars-gården har man haft held med de to fine syren-lysthuse, og de svungne gange mellem plænerne skal nok dukke frem engang, når flis-belægningen er rådnet væk eller fjernet. Bedene i græsplænen synes derimod endnu ikke at have pensionisternes eller deres leders interesse, så lidt som urtehaven. Men det må komme i 1992. Rom blev jo heller ikke bygget på én dag (ét år).

Men det virkelig opmuntrende ved turen var, at vi kunne mærke de tre ledende unge menneskers ildhu og vilje til at genskabe og vedligeholde de mange små historiske haver. Tilmed lader det til at der er planer om med tiden at etablere tilsvarende haver omkring de huse og gårde, som endnu ikke har fået nogen, således Tågense (Lolland), Tystrup (Sjælland), Englerup (Sjæll.), Grevinge (Sjæll.).

Johan Lange

Gerlevparken den 26. juni 1991

Den kolde forsommer havde forsinket rosernes udvikling, så det var ikke just et strålende blomsterflor, der bød medlemmer af Havebrugshistorisk Selskab velkommen til Rosenparken i Gerlev ved Jægerspris, men eks-

kursionens guide direktør, cand.hort. Mogens Olesen fra Poulsen Roser Aps. fik med sin entusiasme og fortællekunst roserne til at blomstre.

Gerlevparken blev oprettet i 1979, da fabrikant, civilingeniør Aage Kann Rasmussen og frue skænkede ca. 10 ha. af deres lystejeendom Møllehøjgaard til Fonden for Træer og Miljø, som med støtte fra forskellige fonde har udvidet de eksisterende plantesamlinger og oprettet en enestående rosenpark med gamle rosensorter, så parken i dag omfatter tre anlæg eller samlinger.

Møllehøjgaards havebrugsmæssige historie går mere end 100 år tilbage, da den daværende ejer Ole Thygesen i 1881 anlagde en stor have og indledte en omfattende træplantning. Den dendrologiske interesse blev fortsat, da fabrikant Aage Kann Rasmussen i 1951 overtog gården og udvidede parken, hvor der i de følgende år blev plantet mange nye træarter tilhørende en række slægter. Af særlig interesse og faglig værdi er de systematiske samlinger, hvor en slægts mange arter kan sammenlignes under ens vækstbetingelser. Den største systematiske træsamling i den oprindelige park omfatter slægten *Crataegus* eller tjørn, hvoraf ca. 80 arter fra slægtens store geografiske udbredelsesområde fra Nordamerika over Europa til Østasien vokser side om side. Foruden den store tjørnesamling findes flere mindre samlinger omfattende slægterne poppel, birk, eg m.fl.

Den danske Træsamling er en nyetableret specialsamling, der omfatter de naturligt forekommende danske træer og buske, men ikke de indførte, og omfatter ca. 75 arter. I denne del af parken kan ses de forskellige skovtyper, der efter den sidste istids afslutning for ca. 12000 år siden har præget det danske landskab i de forskellige klimaperioder under stærk påvirkning af lokale klima- og jordbundsforhold. Der vil dog gå mange år endnu, før de enkelte skovtyper har fundet deres økologiske ligevægt med den tilhørende typiske bundvegetation, ligesom vegetationsudviklingen vil være påvirket af de ens jordbundsforhold.

Det foreløbig nyeste i Gerlevparken er de to rosensamlinger, der blev påbegyndt plantet i 1988-89 efter en plan udarbejdet af landskabsarkitekt Agnete Muusfeldt. Den største samling omfatter ca. 3000 historiske roser, hvoraf de fleste er samlet af planteskolemanden Valdemar Petersen, Løve, medens den nyere samling omfatter Poulsen-roserne og viser deres historie og udvikling.

Valdemar Petersen arbejdede i begyndelsen af 1920'erne som gartner i Frankrig, hvor han blev grebet af interessen for de historiske roser, hvoraf mange sorter er tiltrukket i Frankrig. Oprindelsen i det milde franske klima ses desværre tydeligt på en del sorter, der ikke trives optimalt i det barske danske klima. Hjemkommen fra Frankrig startede Valdemar Petersen en planteskole i Løve på Vestsjælland, hvor han med entusiasme samlede, afprøvede og opformerede gamle rosensorter, som han bl.a. har

beskrevet i sin bog: Gamle roser i nye haver (1968). Det er uden tvivl Valdemar Petersens fortjeneste, at mange gamle rosensorter ikke er gået tabt, men er holdt i live til glæde for en voksende skare rosenelskere, der nyder de yndefulde, duftende boller side om side med de bunddækkende nyheder.

Samlingen af Poulsen-roser omfatter ca. 125 sorter, der er kronologisk ordnet og begynder med 'Harriet Poulsen' fra 1912 og slutter (foreløbig) med fjerde generations introduktion 'H.C. Andersen', men flere er på vej. Her var Mogens Olesen på hjemmebane, og deltagerne fik foruden den grundige gennemgang af de historiske roser en indføring i rosenforædlingens problemer, hvor det gælder om at kunne forudse udviklingen, for der er også mode i roser, men en ting er sikker: Roser bliver aldrig umoderne – heller ikke de gamle.

Aage Søgaard Andersen

Langeland den 24.-25. august 1991

Ekskursionen var tilrettelagt af etnologen, museumsinspektør Helle Ravn, som gennem en årrække har studeret særlig de små landbohaver og udgivet en charmerende lille bog om dem, se anmeldelsen i 1990-heftet. Af de i bogen ret talrigt omtalte haver fik vi lejlighed til at se et udvalg, der hver på sin måde viste noget typisk, hvad stil og tradition angår. Yderligere besigtigede vi i Rudkøbing museumshaven, Østergade 25 og beundrede apotekshaven, Brogade 15 og en købmandsgårdshave, Østergade 24 samt to herregårdshaver: Tranekær og Nordenbrogård. De fleste af deltagerne fik også lejlighed til et kort besøg i Helle Ravns forældres frugthave i Troense, Grønnegade 11, inden vi skiltes.

De to store købstadshaver i Rudkøbing bar nok prisen, hvad artsrigdom, træælde og ærværdighed angår. Apotekshaven er fredet under naturfredningsloven og har været omtalt talrige gange af dendrologer som noget ret enestående. Også det personalhistoriske aspekt med brødrene Ørsted og Oehlenschläger har bidraget væsentligt til den veneration, der næres for haven. Vi blev gelejdet rundt af den kyndige apoteker Per Berg, men må her gå let hen over dendrologien, måske med undtagelse af en superkort omtale af den sjældne, her rigeligt blomstrende *Koelreuteria paniculata*, kinesertræ og den oldgamle, af vinden hærgede *Castanea sativa*, ægte kastanje, der nu har tendens til tæppedannelse. En kort rundvisning i det historiske apotek samt apotekslaboratorium (-fabrik) understregede for os hvor enestående et sted, vi havde besøgt. Også den store, mere åbne købmandsgårdshave, nu tilhørende fru Dorrith Borch var en oplevelse. Den er stadig i smukkeste stand og strækker sig fra gadehuset (Den Bayske Gård, afbildet i Trap) og gårdsplads helt ned til den forlængst tørlagte

inderfjord og er over 100 meter lang. Foroven domineres den af enkelte store træer, således en veludviklet pyramideelm, *Ulmus minor* 'Sarniensis' m.fl. En fin samling krydderurter sås i haven og på gårdspladsen.

Fra Rudkøbing gik turen til det yderst gæstfri, til daglig i Odense beskæftigede ægtepar Guldborg i Tullebølle. Indehaveren er fjerde generation på husmandsstedet, en af forfædrene købte sig fri fra Tranekær, som ejendommen hørte under i sin tid. Hr. og fru Guldborgs have var eneste sted, hvor bygevejret drillede os lidt og jagede os ind i de lavloftede, dog nu højerebyggede stuer med historiske billeder på væggene. Havens stil med svungne gange og buksbomhække osv. var bibeholdt. Det oplystes, at den var anlagt som forbillede for de stedlige husmænd og med et vist politisk sigte. Den tilhørende store frugthave bar så rigeligt, at et blommetræ var brudt sammen under den enorme vægt.

I det lille sirlige og gæstfri landarbejderhjem tilhørende Anna og Børge Pedersen i Frellesvig var have og især huset med dets udbygninger præget af indehaverens snilde i retning af at smede vindfløje. Der var adskillige, alle med dyremotiver; og det meste af Langeland sagdes at være forsynet herfra; vi så også det velordnede værksted og beundrede den velholdte have, der vidnede om stor blomsterglæde.

Herfra gik turen til Tranekær, hvor vi besøgte den ret nyindrettede økologiske forsøgshave; i modsætning til alle de foregående steder kunne vi her botanisere i ukrudtet, og det kan som bekendt være meget interessant. Men de mere eller mindre veletiketterede kulturplanter, undertiden mellemplantet med *Tagetes*, som skal holde utøj borte, var der rigtignok også mange af. Derefter fik vi forevist den bygning, hvor en tidligere grev Ahlefeldt opførte operaer, vist jævnligt med sig selv i en tenor-rolle. Også her vil Langelands Museum til åbning i 1992 indrette en permanent udstilling om have-kulturhistorie. I et af rummene så vi et projekt af professor, landskabsarkitekt Sven-Ingvar Andersson til et nyt haveanlæg, der udnyttede haverummet mellem de sidste rester af lindealleerne fra den tidligere barokhave. Forslaget ville, hvis det blev realiseret, dels redde de stynede linde fra forfald, dels med sit spændende indhold af bassiner og påfugleø med pavillon tilføje endnu en attraktion til herregårdsmiljøet. Af parken besøgte vi kun regionerne udenfor voldgraven, og kun de færreste tog turen helt rundt, hvor bestanden af dendrologiske og andre seværdigheder var begrænset.

Næste morgen mødtes vi igen på parkeringspladsen og kørte som sædvanlig i kortege østpå. Første stop var en særdeles velholdt og artsrig storlandbohave tilhørende Karen og Erik Hansen i Nr. Longelse nær Longelse kirke. Få steder er vort plantekendskab kommet så meget til kort som her, hvor et utal af nye og sjældne varieteter og arter var samlet sammen fra talrige planteskoler. Ikke mindst af velnærede surbundsplan-

ter var der et stort udvalg, ligeledes af ukendeliggjorte dværgformer. Men placeringen af buske og træer var gjort med smag og med stor udnyttelse af stentrapper og især indsamlede strandsten i alle farver og former. Tilmed var havens renhedsgrad 100%.

Hos den 87-årige, aleneboende Niels Nielsen i Øster Snaremosse fik vi også en fin oplevelse. Haven havde han anlagt i 1928 og selv passet den siden; og selv om det var ganske ordinære ting der voksede overalt, var beliggenheden nederst på en hatbakke og de lange sirligt holdte, indtil ½ m høje, i tværsnit højt trapezformede buksbomhække meget fine. En stensat halvcirkelformet udhulning i hatbakken dannede baggrunden for en siddeplads med meget gamle møbler, der næppe var slidt ret meget på gennem årene. Nøddehegn og mange gamle frugttræer. Haven og dens buksbomhække var en del af den gamle herregårdshave, der tilligemed jorden var blevet udstykket til statshusmandsbrug i 1928.

Ad lange, snørklede veje gennem det herlige, langlandske landskab nåede vi frem til Nordenbrogård, hvor Ulrik Ahlefeldt Laurvig gav os en klar og velformuleret redegørelse for arbejdet og livet i det hele taget på grevskabet. Den enorme singelsbelagte, ganske træløse gårdsplads virkede kold og øde, og den larmende kornsilo øgede heller ikke hyggen. Til gengæld havde man overhovedet ingen store maskiner, som normalt kræver stor plads, så de ca. 14 biler, vi kunne mønstre, da vi endelig var blevet samlet, prøvede at fylde lidt op i gården, men forgæves. I haven var der også enorm god (græsplæne)plads trods 4-5 store gråpopler i vesthegnet og flere andre træer, bl.a. en *Ailanthus* fra 1930'erne. Righoldig køkkenhave og færre meget smukke stauder. Udsigtshøj i syd.

Landbohaven hos den unge Thyge Skov i Kædeby Haver ligger ligesom Niels Nielsens ved foden af en hatbakke; den har i toppen jævnlige vand, som kan ledes gennem underjordiske rør ned til hus og have; store, ikke helt velholdte buksbomhække omkranser de smuktblomstrende brudegave-hortensier.

Ekskursionen sluttede i Helle Ravns gæstfri, solrige have, hvor kaffe- og testrømmen syntes at være uendelig. Og så fik nogle af ekskursionsdeltagerne tilmed lejlighed til at besigtige Helle Ravns forældres frugthave i Troende, hvor det heller ikke skortede på gæstfrihed og hjælpsomhed. Ejendommen har hørt under Valdemarsslot ligesom nabohusene, hvoraf en del er meget gamle og velbevarede. Haverne, der alle lå bagved husene og var meget dybe, var udlagt til frugtavl; det var påbudt fra slottet; frugten blev med skib sendt til København.

Johan Lange

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE
Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab
21. årgang – 1991

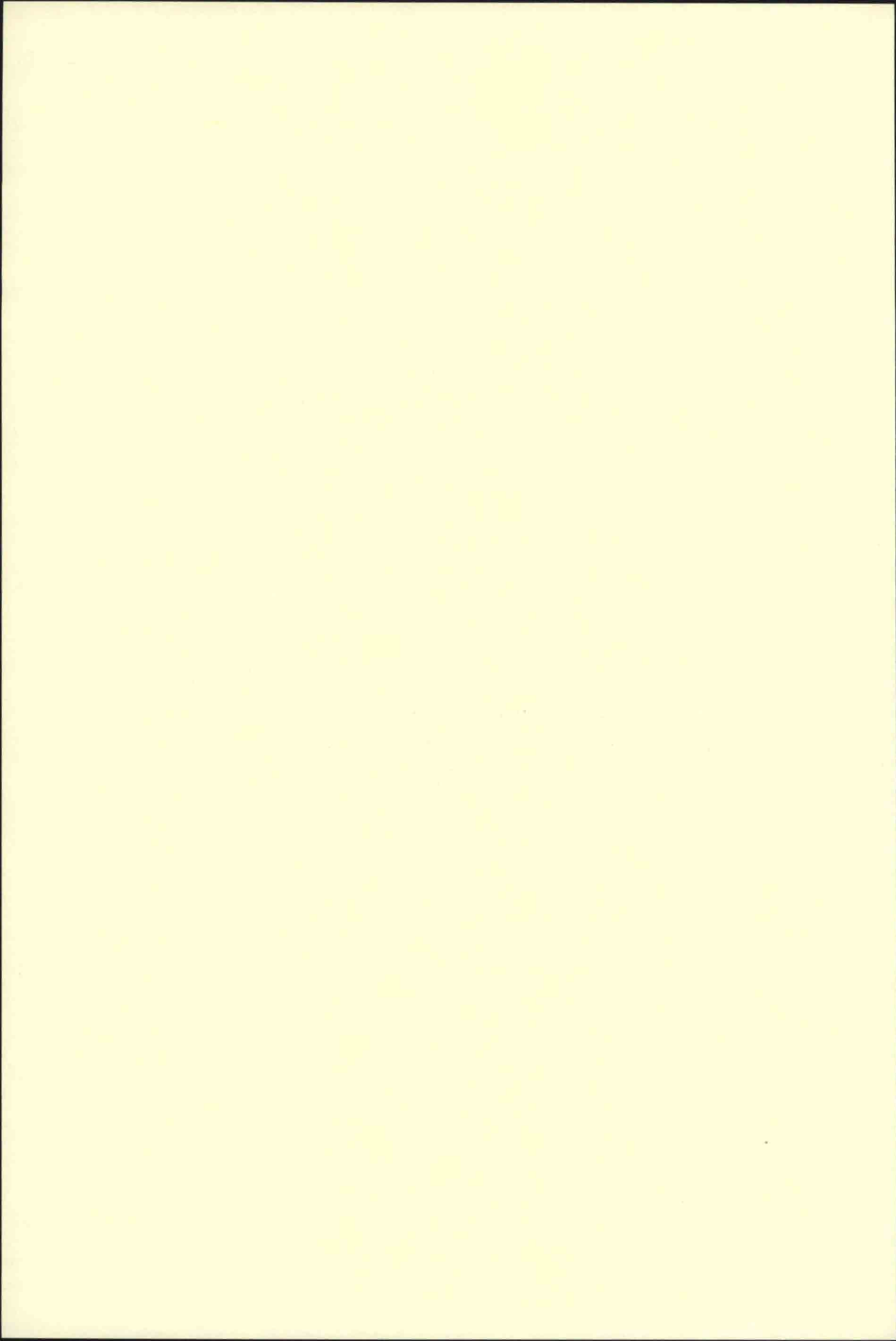
Udgiver: Havebrugshistorisk Selskab
Rolighedsvej 23, 1958 Frederiksberg C

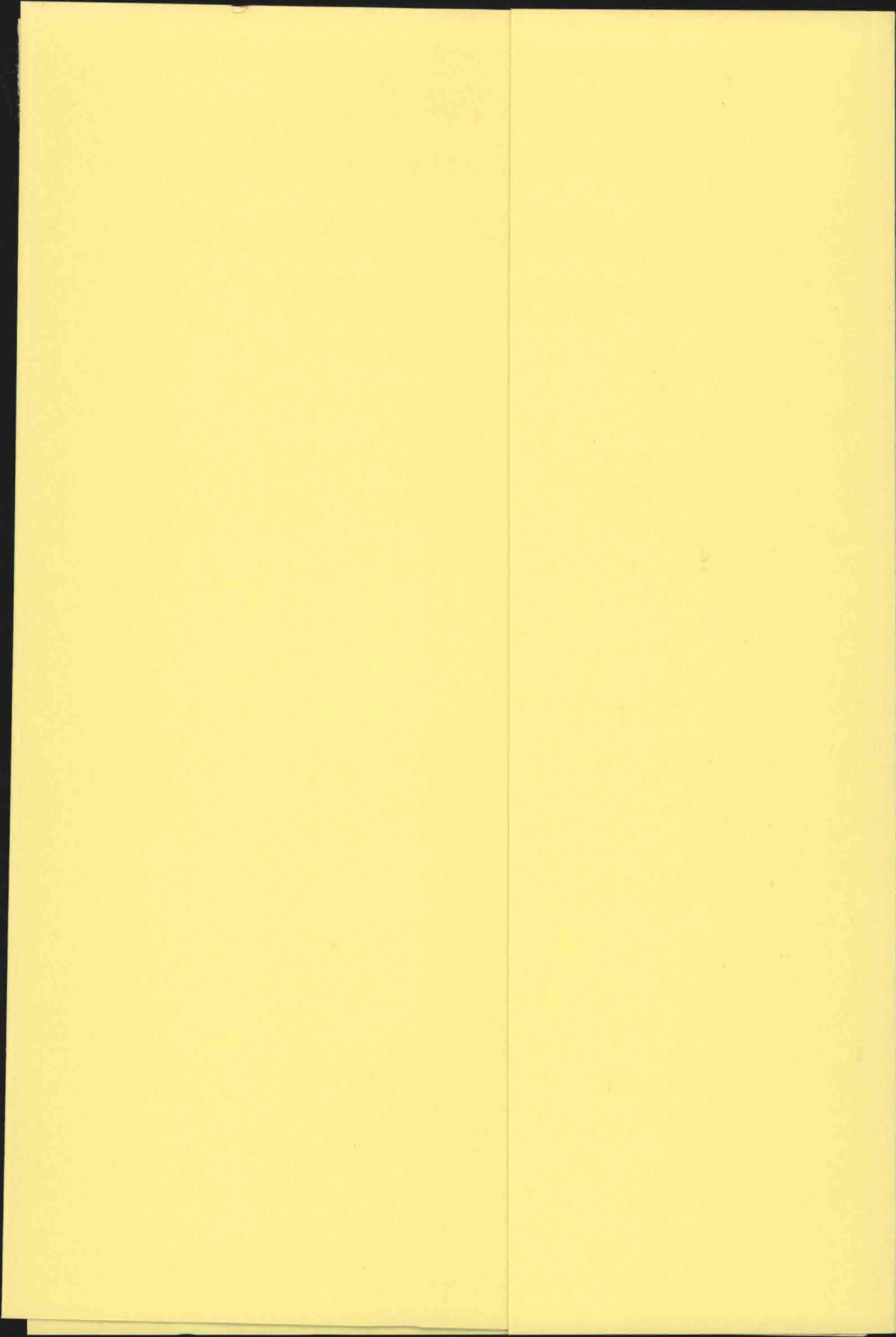
Redaktion: Johan Lange (ansvarh.), Finn T. Sørensen

Ekspedition: Havebrugshistorisk Selskab, kassereren,
Inger Olesen, Rolighedsvej 26, 1958 Frederiksberg C
giro 4169476

Abonnement tegnes kun gennem medlemskab p.t. 120,00 kr.

Medlemmer kan erhverve tidligere meddelelser,
der hidtil er kommet med ét nummer årligt, til nedsat pris,
indtil videre kr. 35,00 pr. stk.

INDHOLDSFORTEGNELSE

Johan Lange: Oldtidens og middelalderens kulturplanter i Danmark	7
Søren Cock-Clausen: Nyt om gamle havevaser ...	19
Helle Borup: Du skal være havearkitekt, Carl – C.Th. Sørensens år som gartnerelev på Løndal .	28
A. Ørum-Larsen: Lollands Frugtplantage I/S i Frejlev 1916-86 og dens stifter	34
Helene Strange: Fruentimmerarbejde i gamle dage .	40
Finn T. Sørensen: Registrering af artikler i Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab. Fra Kvangård til Humlekule	44
Små meddelelser	
Gammeldags havebrug på Frilandsmuseet	47
Renæssancehaven i Den gamle By i Århus ..	48
Indførselshistorisk have i Hobro og Kolding ..	48
Et tysk museum for havehistorie og havekunst .	51
Havebrugshistorisk dagbog okt. 1990 – sept. 1991 .	52
Bibliografi okt. 1990 – sept. 1991	53
Anmeldelser	
Clemens Alexander Wimmer: Geschichte der Gartentheorie	55
Ann Vibeke Knudsen: Om havekultur på Bornholm	58
Ann Vibeke Knudsen: Niels-Holger Larsen, Lars Kærulf og Bent Kaas: Erichsens Gård i Rønne	59
Ekskursionsberetninger	
Frilandsmuseet i Lyngby den 25. maj	61
Gerlevparken den 25. juni	62
Langeland den 24.-25. august	64